

MUKAYESELİ PERSPEKTİF ZAVİYESİNDEN SAFEVÎ İRAN'ININ İNKIRAZI (SAFEVÎLER, OSMANLILAR VE BABÜRLÜLER)*

Rudi Matthee**
(çev. İlker Külbilge)***

Varlığını, bir devlet olarak doğduğu 1501'den zeval bulduğu 1722 yılına kadar sürdüren ve İran tarihinin bu dönemine değinen çok sayıda modern araştırmacının yanı sıra çok sayıda İranlı tarafından da “*kendine has bir yönetim şekli*”, “*eşi ve benzeri olmayan*”, “*nev-i şahsına münhasır*” ve “*kendine özgü bir dünya*” olarak tanımlanan Safevî İranı'nı bu şekilde görmek için hatırı sayılır sebeplere sahibiz. Safevîlerin; dünyanın tek Şii ulusunun yaratıcıları olarak oynadıkları çok önemli rolleri, modern İran ulus-devletinin banileri olarak sahip oldukları konum ve küçük bir Afgan savaşçı güruhunun bir ayaklanmayı müteakiben başlayan saldırısı karşısında devletlerinin aniden dağılması gibi bütün bu benzersiz özellikleri sözü geçen yaklaşımı gerçekten de haklı çıkarır gibi görünüyor.

Safevî İranı'nı ayrıca, mücavir Osmanlı ve Babür imparatorluklarını (ve daha az oranda olmakla birlikte Orta Asya'daki Özbek Devleti'ni de) kuşatan siyasi teşekküller bütünü'nün bir parçası olarak görmek de mümkündür ve bu yaklaşım, gelişmeleri anlamak açısından muhtemelen daha aydınlatıcıdır. Çünkü bu siyasî teşekküller, sömürgeciliğin kendini bölgede göstermesinden önce Balkanlar ile Dekken arasındaki topraklara içtimaî bünye ve uyum açısından bir denge kazandırmışlardı. Modern tarih yazımı, adı geçen devletlerin müşterek özelliklerini yansıtacak kısa bir terim bulmak amacıyla bu erken modern devletlere muhtelif etiketler iliştiirdi. Bunlardan bazıları şunlardır: Marshall Goodwin Simms Hodgson tarafından teklif edilmiş bir ifade olan “*barut imparatorlukları*”¹, Max Weber'e

---

* **Makalenin orijinal künyesi:** Rudi Matthee, “The Decline of Safavid Iran in Comparative Perspective”, *Journal of Persianate Studies*, 8 (2015), ss. 276-308. Bu makalenin ilk taslağı hakkındaki yorumları için Stephen Dale ve Alan Mikhail'e teşekkür etmek isterim.

** Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, matthee@udel.edu, Orcid ID: 0000-0003-1336-210X

*** Dr. Öğretim Görevlisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, 45140, Yunussemre-Manisa/Türkiye, kulbilgeilker@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3891-7477. Çeviride yardımını gördüğüm Türkan Dadioğlu ve Prof.Dr. Selim Karahasanoğlu'na, çevirinin Türkçesini gözden geçiren Dr. Öğr. Üyesi Gürol Pehlivan'a ve tercüme kontrol edip çok sayıda yanlışımı düzeltme sabrını ve inceliğini gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a ise hassaten teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çeviride geçen Farsça ve Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

¹ Marshall Goodwin Simms Hodgson, *The Venture of Islam III: The Gunpowder Empires and Modern*

hürmeten söyleyecek olursak “*patrimonyal bürokratik devletler*”²; ve son olarak, zenginliğin merkezi emperyal yönetim tarafından kendi hükümlerine karşı duyulan saygının, itaatın ya da sadakatın bir nişanesi olarak istihracına referans yapan “*haraç devletleri*” ifadesi; bu son ifadenin bir örneği Karl Marx tarafından müphem bir şekilde belirtilmiş ve Neo-marksistlerden Eric Wolf tarafından daha da geliştirilmiştir.³ Meseleye daha derin bir şekilde ama daha az işlevselci bir düzeyde bakacak olursak, bu devletler arasındaki toplumsal aidiyet her şeyden önce ortak bir kültürel mekânın içinde yaşamak, bir takım müşterek Türk-Moğol yapıları ile geleneklerinin varisi olmak ve elit düzeydeki bir kültürde yer almak anlamına geliyordu. Kendini Farsça ifade etmiş bu elit düzeydeki kültüre rengini veren temel unsur ise Fars ve İslam dünyasının karşılıklı olarak kavranabilir içeriklere sahip bulunan kültürel motifleriydi.⁴ Sözümlendiği bu gelenekler ve yapılar ise, bu devletlerden ikisinin veya ikiden daha çoğunun arasında cereyan eden savaşlar, ticaret ve diplomasi gibi durumlarda temayüz etmişlerdir. Mesela bu imparatorluklardaki insanlar göç ettiler; mallar, para ve değerli metaller bir yerden bir yere nakledildi ve ayrıca fikirler de, Marshall Goodwin Simms Hodgson’ın (aslında çok daha bile geniş) bir bölge için önerdiği “*ekümen*” terimini destekler bir şekilde bu devletlerin hükmettiği toprakların bir ucundan diğer ucuna kadar yayıldı.⁵ Tüccarlar ise; Azerbaycan’daki Tebrîz ve Anadolu’daki Tokat yolunu kullanarak veya Hemedan ve Bağdat üzerinden Mezopotamya’ya giden yolu takip ederek İsfahan ile Bursa veya Halep ile İzmir arasında olmak üzere veyahut Ferah ve Kandahar yolunu veya Basra Körfezi’ndeki Bender Abbas limanı ile Gücerat’taki Surat, Malabar kıyıları ya da Hindistan’ın güneydoğu kıyılarında bulunan limanların arasındaki deniz yolunu kullanarak, İsfahan ile Lahor arasında olmak üzere, dört bir yana seyahat ettiler. İranlılar Babürlü Sarayı’nda kolayca iş buldular; Safevîler, Şii inancının bayrağı altında Osmanlılara ve Osmanlılara kıyasla

Times, Chicago (1974), ss. 17-16, 26.

- 2 Patrimonyal devletlerin özellikleri için bkz., Max Weber, *Economy and Society*, Guenther Roth ve Claus Wittich (eds), 2 cilt (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Berkeley (1978), c.1, ss. 1006-1010. Weber’in teorisinin Babürlü örneğindeki tezahürü için bkz., Stephen P. Blake, “The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals”, *Journal of Asian Studies* 39 (1979), ss. 77-94; Stephen P. Blake, “Returning the Household to the Patrimonial-Bureaucratic Empire: Gender, Succession, and Ritual in the Mughal, Safavid and Ottoman Empires”, Peter Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, New York (2011), ss. 214-226. Bir imparatorluk olarak Safevi İran’ına ilişkin düşünceler için bkz., Rudi Matthee, “Was Safavid Iran an Empire?”, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 53 (2010), ss. 233-265.
- 3 Eric Wolf, *Europe and the People without History*, Berkeley (1984), ss. 76, 79-82.
- 4 Bert G. Fragner, *Die Persophonie, Regionalität, Identität und Sprachkontakt in der Geschichte Asiens*, Berlin (1999), muhtelif sayfalarda; Abolala Soudavar, “The Early Safavids and Their Cultural Interactions with Surrounding States”, Nikki R. Keddie, Rudi Matthee (eds.), *Iran and the Surrounding World. Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle (2002), ss. 89-120; Francis Robinson, “Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems”, *Journal of Islamic Studies* 8/2 (1997), ss. 151-184.
- 5 Hodgson, *The Venture of Islam III*, muhtelif sayfalarda.

daha az oranda olmakla birlikte Babürlülere karşı savaştılar; sefaret heyetleri, çok sayıda kişinin yanı sıra hem külliyetli miktarda hem de çok kaliteli hediyeyi içeren özenle hazırlanmış hadiselerdi; uçsuz bucaksız bir ummandaki adaları andıran şehirler ve onların çevresindeki vahaların içinde yer aldığı doğal çevre ise varlığını develere ve kervansaraylara borçlu olan kervan trafiğinin ayakta tuttuğu bir ticarî ilişkiler ağı yarattı.

Bu makalenin amaçları açısından bakıldığında ortaya çıkan en önemli husus ise, söz konusu bu üç devletin de siyâsî ve dinî açıdan olduğu kadar iktisadî açıdan da kurumsal olarak benzer şekillerde yapılanıp hareket etmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu durum, adı geçen devletlerin dâhilî ve haricî meydan okumalara verdikleri tepkilerde belli bir şekil benzerliğine yol açmakta, bu da bize sözü geçen benzerlikleri bir dereceye kadar da olsa aynı birimler ile ölçebilme imkânı tanımaktadır. Mesela siyâsî elitler, bu her üç devlette de ya iktidarı askerî istila yoluyla ele geçirmiş kişilerden ya da Memlûk sistemine benzer şekilde, kendilerini başlangıçta “*kul menşeli askerler*” olarak lanse etmiş olan yabancı kökenli kişilerden müteşekkildi. Yönetim, iktidarın hükümdar ailesine ait olması hasebiyle patrimonyaldı, hükümdarın kendisi ise yalnızca hanedanın değil, aynı zamanda İslam'ın hükümdarlık tasavvurunun da mücessem timsaliydi. İslam, hem Osmanlılar ve Babürlülere örneğindeki Sünnî tezahüründe hem de Safevîlerdeki On İki İmam Şiîliği şeklindeki izharında olduğu üzere sisteme payanda oldu; bunu da hükümdarı, Allah tarafından inancın muhafızı* olarak tayin edilmiş bir figüre, şeklen de olsa tahavvül ederek yaptı. Ayrıca ekberiyet hakkının tartışmasız bir halefiyet ve meşruiyet prensibi olarak mevcut olmaması bu üç devlette de müşterekti; buna mukabil tasarruf yetkisi hükümdarın kişiliğinden ziyade, yönetici hanedanın uhdesindeydi; bu durum da oğullar çoğu kez babalarına halef olduklarında bile aksamaya devam eden bir modele dönüşüp zamanla da bir tür “*kolektif*” idareye yol açtı. Bu durumun neticelerinden biri de iktidarın belirlendiği, kontrol edildiği ve idame ettirildiği yer olarak haremın ehemmiyet kazanmasıydı. Bu gelişme ise kadınların ve harem ağalarının devlet yönetiminde önemli bir rol edinmesi sonucunu doğurdu. Her üç devlet de gelir temin etmek için sonuç itibarıyla benzer usulleri kullandılar. Mesela, gelir temin edebilmek için çoğunlukla tarım ürünlerine bağımlıydılar. Ticarete gelince; mal bolluğunu azamî seviyeye çıkarmaya çalıştılar, bunu da merkantalist himayecilik yoluyla veya gümrük vergileri ve tahditler koyarak değil yerli ve yabancı olup olmadığına bakmaksızın dünyanın dört bir yanından gelen tüccarların ticarete katılmasına “*birakınız yapınlar*” yaklaşımıyla izin vererek ve ayrıca ithalatı da teşvik ederek gerçekleştirdiler. İthalatı destekleyen bu yaklaşım ise esas itibarıyla, temel malları bolca tedarik ederek iç pazarı tatmin etmek için tasarlanmış bir ekonominin icabıydı.

* Burada “*İnancın Muhafızı*” olarak çevirdiğimiz “*Defender of the Faith*” ifadesi, İngiliz kralı VIII. Henry'e 1521'de Papa X. Leo tarafından verilen bir unvandır ve İngiliz kralları bu şeref unvanını o tarihten beri kullanmaktadırlar (çev. notu).

Ancak Osmanlılar, Safevîler ve Babürlüler arasındaki ortak özelliklerin ve etkileşimlerin muhtelif tezahürlerinin incelenmesi bugüne kadar “*sanat*”, “*hediyeleşme*”, “*edebiyat*” ve “*tarih yazımı*” konularının pek ötesine geçmemiştir. Bu incelemeler içinde diplomasi; savaşlar hakkındaki bilimsel araştırmalar kadar olmasa da en azından ticaret kadar ilgi çekti; fakat kolayca görüleceği üzere, bu devletler tarafından şekillendirilmiş olup geniş coğrafyaları birbirine “*bağlayan*” tarih süreci içindeki etkileşimlerin oluşturduğu muhtemelen en temel ilişki modeli olan savaşlar hakkındaki araştırmalar ise hâlâ emekleme aşamasındadır. Bu emeklemeye sebep olan en büyük ayak bağı ise, modern tarih yazımının milli/milliyetçi mizacı tarafından kısıtlanan Orta Doğu tarihindeki söylemlerin uzun süreden beri devam eden bir bölünme ve tecrit içinde olmasıdır. Mesela; zihinleri, imparatorluklarının Avrupa ile kurduğu askerî, siyasî ve iktisadî bağlantılar ile meşgul olan Ottomanistler genellikle “*Doğu*”ya bakmıyorlar; Babürlü İmparatorluğu uzmanları ise Hindistan’ın İngiltere ile tesis ettiği ilişkilere odaklanma eğilimindediler. Hindistan’ın birçok yerinde Babürlülerin yerini alan bu sömürgeci güç aynı zamanda, Hint Yarımadası’na mensup çok sayıdaki araştırmacının kendi araştırma alanlarına taşıdıkları sınırlı dil yeteneklerinin de sorumlusu olarak göze çarpıyor. Pek çoğuna, sözü geçen benzer dil engellerinin köstek olduğu Safevî tarihçilerine gelince, onlar kendi ilgi alanlarında daha da tecrit olmuş durumdadılar. İranlı tarihçiler de Safevî İrani’ni, doğal kaderine ulaşması çoğu kez ne Osmanlıların ne Babürlülerin hatta ne de Rusya’nın, fakat hiç şüphesiz Avrupa’nın (proto-) kolonyalizminin ve emperyalizminin desiselerinin engel olduğu bir ülke olarak analiz ettiler. Onların bu yaklaşımı ise İranlıların ülkelerini emsalsiz, medeniyet açısından son derece önemli ve diğer bölgesel güçlerden, muhtemelen menfi hususlar hariç olmak üzere, olumlu konularda bile çok az etkilenmiş olarak görmeye yönelik genel temayül ile hiç şüphe yok ki tutarlıdır. Ancak tarih çalışmalarında beliren ve geleneksel Fars kültürü ile modern Batı oryantalizminin önyargılarının ve ilgilerinin ortak bir noktada birleşmesini müteakiben ortaya çıkan “*fikri maddeye öncelikle*” şeklindeki temayül bile Saraybosna ile Haydarabad arasındaki sahada meydana gelmiş olan kültürel etkileşimler hakkında yine de çok derin bilimsel araştırmalar meydana getiremedi.

Mamafih Dale ve Streusand’ın çalışmaları günümüzün imparatorluk çalışmalarına hakim olan söylemin genel olarak dışında kalmış gibi gözüküyorlar. Bu durum ise Streusand’ın eserinin modası artık kısmen geçmekte olan “*barut imparatorlukları*” modeline bağlı kalmasından ve kısmen de aktüel imparatorluk çalışmalarının yapısından kaynaklanıyor. Hiç şüphesiz “*modernist*” eğilimleri arama çabasını bir dereceye kadar içermesi sebebiyle ciddi bir ideolojik unsur olarak dinî (ve çoğunlukla kültürü de) değerlendirme dışı bırakan bu aktüel imparatorluk çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu’nu mukayeseli bir çerçeveye yerleştirme eğilimindedir ama bu çerçeve Babürlüler, Habsburglar ve Çin’i içerirken, muhtemelen pek münasip görülmedikleri için olsa gerek Safevîleri dışarıda

bırakmaktadır.⁶ İrân'a, Batı-dışı "moderniteler" meyanındaki egemen söylemde yer verilmemesinden etkilenen bir bilim adamı ise bu tür mukayeseli çalışmalardaki "Türkiye-Hindistan-Çin gruplaşması"nı, gayet yerinde bir ifade ile "Batı dışı modernitelerin üç sureti" olarak isimlendirmiştir.⁷ İsfahan'ın 1722'de küçük bir Afgan kabile güruhunun eline düşmesine takaddüm eden vetireler ve gelişmeler hakkında daha iyi bir perspektif elde etmek için İrân tarihine dair ki ufukumuzu genişletmeyi hedef edinen bu makalenin hususî konusu, mukayeseli bir bağlamda Safevî Devleti'nin "inkırazı"dır. "İnkıraz" terimi ve kavramı, bugünlerde bütünüyle şüpheli değilse bile bir hayli tartışmalıdır; fakat buna rağmen, araştırmalara konu olan bu üç imparatorluğun yine de müşterek motifi olarak addedilebilir. Mesela bugün hâlâ mantıklı bir şekilde Venedik'in 1453'i takip eden inkırazından, Hollanda'nın 17. yüzyılda yaşadığı "Altın Çağ" sonrası gerilemeye başlamasından, 20. yüzyılda şahit olunan İngiliz zevalinden ve şimdilerde de Amerika'nın çöküşünden dem vuruyoruz; buna rağmen Orta Doğu'nun hâlihazırdaki durumu için kullanılan inkıraz terimi ise Cemal Kafadar'ın da adlandırdığı üzere, neredeyse "kâifî" gibi algılanan bir terime dönüşmüş durumda.⁸ Erken modern İslamî imparatorlukların zayıflaması bugünlerde akademik gündemin en azından ilk sırasını işgal etmiyor, hatta Orta Asya'daki Özbek Devleti örneğinde olduğu üzere, daha evvel "17. yüzyıl marjinalleşmesi" olarak tanımlanan durum bile artık inkıraz olarak değil, (ticarî) canlanma ve büyüme şeklinde yeniden yorumlanmaya başlandı.⁹ Bir meslektaşımız, inkıraz teorisyenlerinin bundan önceki gözde hedefi olan Osmanlı Devleti'nden hareketle sözü geçen kavram hakkında kısa bir süre önce şunları söyledi: "... inkırazçı sıfatını taşımamak adına girilen "inkıraz" kavramını cerh etme işi bugünlerde başlı başına bir meşgale halini aldı, oysa bu meşgale erken modern Osmanlı tarihinin yeni nüveli bir anlatıya sahip olmasına engel teşkil ediyor."¹⁰

⁶ D'Souza bu konuda bir istisnadır. Osmanlıları Habsburglar, Ruslar ve/veya Çinliler ile mukayese eden yeni tarihli çalışmalar için bkz., Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge (2008); Dominic Lieven, *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*, London (2000); Sanjay Subrahmanyam, "The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs", Huri Islamoğlu, Peter Perdue (eds.), *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottomans Empire*, London, New York ve New Delhi (2009), ss. 74-108. Subrahmanyam, "Aşağı yukarı mücavir olan toprakların etkileyici büyüklükteki bir kuşağını kaplayan üç erken modern imparatorluk"tan söz edecek kadar ileri gider. Sözü edilen kuşağın intizamı ise sadece, "Safevî İmparatorluğu'nun kapladığı alanın genişliğine eşit olup doğudan batıya doğru uzanan küçük bir açıklık" tarafından bozulmaktadır, a.g.m., s. 75.

⁷ Zvi Ben-Dor Benite, "Modernity: The Sphinx and the Historian", *American Historical Review*, 116 (June 2011), s. 649.

⁸ Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998), ss.32. Fransa'nın, savaşla bağlantılı harcamalar ve maliyenin kötü idare edilmesinin bir sonucu olarak XIV. Louis'in iktidar döneminde "inkıraz"a uğraması hakkındaki yeni tarihli bir çalışma için bkz., Guy Rowland, *The Financial Decline of a Great Power. War, Influence, and Money in Louis XIV's France*, Oxford (2012).

⁹ Scott Cameron Levi, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900*, Leiden (2002), s. 13 ve dvm.

¹⁰ Sam White, "Ottomans in Early Modern Global History", Review article of Karen Barkey, *Empire*

Osmanlılar ise kaleme aldıkları geleneksel çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin gerilemesini, Sultan Süleyman'ın 1566'daki ölümünü (ya da en azından sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın 1579'daki katlini) müteakip başlattılar.¹¹ Ottomanistler ise bu geleneksel görüşü uzun zaman önce kırmaya başlamışlardı ve onu artık hemen hemen terk ettiler; mamafih, siyasî ve içtimaî bünyeyi takatten düşüren ve birer kriz olarak algılanan çok sayıda ve ağır problem ile yüz yüze gelmiş bir devletin ve toplumun durumlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiği ile ilgili tarih problemi tabii ki ortadan kalkmadı.¹² Osmanlı Devleti; savaş meydanlarında artık kesin zaferler kazanılmaması, eyaletlerdeki isyanlar ile kırsaldaki eşkıyalık olaylarındaki artış ve yönetici elit kademeleri arasındaki kargaşanın artması nedeniyle 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında tartışma götürmez bir biçimde zayıflık emareleri gösteriyordu. On altıncı yüzyılın sonlarında yaşayan Osmanlı elitleri, kendi zamanlarını bir inkıraz dönemi olarak kavramsallaştırdılar ve bu duruma çare olacak çözümler hakkında da müessir bir tartışma başlattılar.¹³ Ancak Ottomanistler, inkıraz mefhumunu terk ederek, sözü geçen gelişmeleri takriben 20. yüzyılın son çeyreğinde farklı ve revizyonist şekillerde izah ettiler.¹⁴ Merkezin inkırazının periferinin yükselişi ile aynı anda gerçekleşmiş olabileceğine ilişkin ilk kez Babürlü tarihi uzmanları tarafından ileri sürülen izahı müteakiben Ottomanistler de devletin zayıflamasının zorunlu olarak toplumun da zayıflamasını gerektirmediğini savunmak veya ima etmek için analizlerinde ara sıra ve zımnen de olsa devlet ile toplumu birbirinden ayırdılar. Zira tarih araştırmalarının da gösterdiği üzere; gerileyen bir devlet, çoğunluğu yerel “aktörler”den oluşan unsurların kendi hâkimiyet alanlarını tesis etmesine gerçekten de izin vermiştir. Böylece Ottomanistler merkezin inkırazı esnasında taşranın yükselişini ve aldığı inisiyatifleri Suriye ve Lübnan'ın iktidar elitlerinde veya Filistin ve Irak'taki ticarî canlanmada keşfederek ve farklı sosyal çevrelerden gelen yerel güçlerin devlet kaynaklarına ve memurluklarına erişim sağlarken merkezle periferi arasında arabuluculuk da yaptıklarını öne sürerek aramaya koyuldular.¹⁵ Hatta birkaç akademisyen, özü itibarıyla Avrupa'ya ait olan “Keşifler Çağı” ve “Aydınlanma Çağı” gibi mefhumların

---

of Difference, Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*; and Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, *Journal of Global History*, 6/2 (2011), s. 345.

- ¹¹ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. 4, 2/3, Vienna ve Pest (1828), s. 51.
- ¹² Bunu sistematik bir şekilde yapan ilk kişi Abou-El-Hajj'di.
- ¹³ Bernard Lewis, “Ottoman Observers of Ottoman Decline”, *Islamic Studies*, 1 (1962), ss. 71-87.
- ¹⁴ Douglas A. Howard, “Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the 16th and 17th Centuries”, *Journal of Asian History*, 22 (1988), ss. 52-77; Donald Quataert, “Ottoman History Writing and Changing Attitudes towards the Notion of ‘Decline’”, *History Compass*, 1 (2003), ss. 1-9; Christoph K. Neumann, “Political and Diplomatic Developments”, Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 44-64.
- ¹⁵ Bu konu ile ilgili çalışmaların bir özeti için bkz., Dina Rizk Khoury, “The Ottoman Centre Versus Provincial Power-holders: An Analysis of the Historiography”, Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 135-156.

Osmanlı'da da eşdeğerleri bulunduğunu iddia ederek “*inkıraz paradigması*”nı son zamanlarda tamamen değiştirmeye bile çalıştı. Örneğin Giancorla Casale'in *The Ottoman Age of Exploration* başlıklı kitabı, Osmanlıların Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na yaptıkları (kısa süreli askerî) hamleyi cihanşümul bir kavrayıştan kaynaklanan bir keşif gayretinin parçasıymış gibi sunar. Baki Tezcan'ın *The Second Ottoman Empire* isimli çalışması ise, “*Osmanlı tarihinin 17. yüzyılı için daha müspet bir anlatı ve yaklaşım*” çağrısında bulunarak Casale'in ortaya koyduğu revizyonizmde eşit ölçüde ısrar eder.¹⁶ Tezcan adı geçen eserinde, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını ve bu zayıflığın sebeplerini analiz etmekten ziyade, sözlerine önce; padişahın katlini* bir inkıraz emaresi olmaktan çok aslında devletin kudretinin bir işareti olarak kabul edilebileceği kaziyesi ile başlayıp sultanların 17. yüzyıldan itibaren devlet işlerine olan ilgisizliklerinin artmasının ise alternatif elitlerin ortaya çıkması, proto-demokratik eğilimlerin doğması ve imparatorluk için yeni hukukî dayanaklar oluşturulması hasebiyle aslına bakılırsa bir (medenileşme) temayülü yaratığı mülahazası ile devam ederek, Osmanlılar için bir teceddüt yüzyılı inşa etmeye çalışıyor.¹⁷

Fakat, Casale'in ve Tezcan'ın, 17. yüzyıl Osmanlısının durumunu “*nihat*” bir inkırazın tersine, “*muvakakat*” bir inkıraz olarak telakki eden bu revizyonizmlerinin bütün veçhelerine katılmak pek mümkün değildir.¹⁸ Yüz yüze geldikleri bütün ciddi problemlere rağmen Osmanlılar, zayıflığın ilk emarelerinin belirmesinden sonra bile varlıklarını bir üç buçuk asır daha sürdürdüler, hatta müesseselerini bir dizi etkili ve çalışkan sadrazamın rehberliğinde yeniden organize etmeyi bile başardılar; Osmanlı bağlamı söz konusu olduğunda “*inkıraz*” terimi, bu sebepten ötürü ve haklı olarak hâlâ tartışılmaktadır çünkü tasnif edici bir prensip olarak 350 yıl boyunca sürmüş bir “*düşüş*”ü tanımlamak için kullanılması gerçekten de uygun değildir; netice itibariyle Osmanlıların aslında inkırazlarından ziyade, uzun ömürlülüklerini kuramsallaştırmak bizim açımızdan muhtemelen çok daha faydalı olacaktır.

“*İnkıraz*” mefhumunu Babürlü Devleti açısından reddetmek ise hiç şüphe yok ki çok daha zordur. Babürlü hanedanını zayıf düşüren şeyin ne olduğu, hatta bu sürecin ne zaman başladığı konusunda bile tarihçiler arasında tam bir bilimsel mutabakat neredeyse mevcut değilken; Babürlülerin önderlik ve temsil ettikleri idarenin 18. yüzyıl zarfında dağıldığı hususunda ise hiç kuşku bulunmamaktadır. Bu sebepten ötürü her ne kadar “*Babürlü inkıraz*”ı şeklindeki mefhumu basit bir şekilde reddetmek mümkün değilse de kavram yine de, içeriği değiştirilerek ve bu içeriğin boşlukları uygun şekilde doldurularak, Babürlüler özelinde daha ılımlı bir hale getirilebilir. Babürlülerin çöküşü; merkezî devletin bir dizi mahallî iktidar odağına dönüşümünü ve nihayet, sadece Babürlü idaresinin çöküşünü hızlandırdığı için

¹⁶ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge (2010), s. 10.

* Sultan II. Osman'ın 1622'de katledilmesi kastediliyor (çev. notu).

¹⁷ Tezcan, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁸ Farklılıklar için bkz., Subrahmanyam, *a.g.m.*, s. 82.

değil, aynı zamanda Hindistan'daki ekonomik refahın inhitatına da sebep olduğu için bugün bile “suçlanan” yeni bir sömürge idaresi ile yavaş yavaş gelişmiş bir işbirliğini de içeren oldukça kademeli ve kemâle ermemiş bir süreçti.¹⁹ Ayrıca muhtelif tarihçilerin son 30-40 yıldır savunduğu üzere, çok kutuplu Hindistan'da Avad ve Haydarabad gibi yerel güç merkezlerinin ortaya çıkması merkezin tecezzisini bariz bir biçimde “*telafî*” etmişti.²⁰ Bu makalede değinilen husus, meseleyi geçiştirenlerin görmezden geldiği inkıraz mefhumundan, en azından İran örneği bağlamında kaçmanın imkânsız olduğu iddiasının da eşliğinde Safevî Devleti'nin zayıflamasıdır; böylesine belirgin bir kriz durumu için “*tabavvül*” ve “*intibak*” kavramlarını öneren sosyal bilimlerdeki cari eğilim ise Safevîlerin durumunu dikkate aldığımızda açıkça görüldüğü üzere bir işe yaramamaktadır. Bu sebepten ötürü öncelikle, bir devlet ve toplumun temel unsurlarında meydana gelen zayıflama olgusu ile doğrudan doğruya yüzleşmek zorundayız. Safevî Devleti sonuç itibarıyla gerçekten de şiddetli, hızlı ve dramatik bir şekilde yıkıldı ve bu, yeterli teçhizattan yoksun olup sayıları da nispeten az olan Afgan aşiret savaşçılarının eliyle gerçekleşti. Oysa asgarî seviyede bir güce ve mukavemete sahip olan herhangi bir devlet, Afganların bu “*hücum*”una karşı koyabilirdi. Gerçek şu ki, Safevî Devleti'nin bunu başaramamış olması, Safevîlerin hem zayıflıklarının aşikâr olan amilleri ve sebepleri hakkında hem de ortaya çıkan zorluklara göğüs gerebilmelerini sağlayacak değişimlere uyum gösterebilme kabiliyetinden neden yoksun oldukları hususunda tarihçilerden bir açıklama bekliyor. Biz ise bunu, İran'daki koşulları mücavir Osmanlı ve Babürlü devletlerindeki koşullar ile mukayese ederek ve araştırmacıların tarihe eş zamanlı şekilde bakmalarını engellemek için sık sık söylenen “*tek zaviyeli bir ızah biçimi*”nden de kaçınmaya çalışarak çok daha faydalı bir şekilde yapabiliriz.²¹

İnkıraz mefhumu herkesin de bildiği üzere, istisnai durumlar hariç, miktarının ölçülmesi veya sebeplerinin öncelik sırasına göre dizilmesi doğal olarak imkânsız olduğu için tartışmalıdır, ayrıca bu türden “*tek zaviyeli ızah biçimi*”lerini terk etmek, araştırmacılar açısından şaşırtıcı sayıdaki senaryoya da kapı aralamaktadır. En bilinen örnek olan Roma'nın inkırazı bu durumun tipik bir misalini oluşturmaktadır. Mesela, Alexander Demandt konu ile ilgili teferruatlı çalışmasında, modern bilim adamlarının Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının delilleri olarak öne

¹⁹ Erikson'daki tartışma için bkz., Emily Erikson, *Between Monopoly and Free Trade: The East India Company, 1600-1757*, Princeton (2014), ss. 38-40.

²⁰ Örneğin bkz., Peter J. Marshall, “Economic and Political Expansion: The Case of Awadh”, *Modern Asian Studies*, 9/4 (1975), ss. 465-482; Christopher Alan Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion 1770-1870*, Cambridge (1983); Muzaffar Alam, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab 1707-1748*, Delhi (1986). Bu modelin bir eleştirisi için bkz., M. Athar Ali, “Recent Theories of Eighteenth-Century India”, *Indian Historical Review*, 13 (1986), ss. 102-110. Tartışmaya yapılan muhtelif katkılar Bhagravan'ın kısa süre önce basılan çalışmasında bir araya getirilmiştir, Meena Bhagrava, “Introduction”, Meena Bhagrava (ed.), *The Decline of the Mughal Empire*, Delhi (2014), ss. IX-LVI.

²¹ Peter F. Bang, Christopher A. Bayly, “Introduction”, *Tributary Empires in Global History*, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), New York (2011), s. 11.

sürdükleri, tanrı inancının terkedilmesinden ordunun personel sayısının azaltılmasına, ahlaki yozlaşmaya, hodpesentliğe ve kendini beğenmişliğe kadar uzanan ve görünüşe bakılırsa sonu gelmeyen bir sebepler listesini detaylı şekilde açıklar.²² Bu makale ise; Romalıları iyi yönetimin avatarları** olarak nitelendirmediği gibi Safevî Devleti'nin zayıflamasını da Viktoryan tarzda ahlaki bir yozlaşmaya ve onların yaratıcılık kudretlerinin azalmasına bağlamıyor. Bu çalışma; bir siyasal sistemin efsanevi bir hükümdarın idaresi altında merkezileşmenin, verimliliğin ve dayanıklılığın hâkim olduğu bir altın çağ yaşadıkdan sonra böylesi dönemleri genellikle kötü yönetimin, irade zayıflığının ve zevale doğru bir gidişin takip ettiğini iddia eden tezleri benimsemiyor ya da böyle bir bakış açısını da önermiyor. Gerçek şu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük genişlemeye Sultan Süleyman'ın yönetiminde ulaşmış olması, onun yönettiği devletin aslında sorunsuz işleyen bir aygıt olduğunu göstermez, tıpkı Sultan Ekber'in idaresindeki Babürlü Hindistanı'nın kültürel açıdan gelişirken isyanlarla da sarsılmış olması gibi; bu yüzden Şah I. Abbas'ın saltanatı, Safevî Devleti'nin sonraki dönemlerinin kaçınılmaz surette yetersiz kalan yönetimleri için bir mukayese ölçüsü olarak kullanılmamalıdır.²³ Son olarak bu makale, 17. yüzyıl İrânı'ndaki iktisadî ve askerî güç kaybını haricî sebeplere de bağlamıyor. Yabancı ülkelerle gerek savaş gerekse de külçe altın/gümüş akışı sayesinde etkileşim içinde olmak İrân'ın el değmemiş bir şekilde kalmasını doğal olarak engelledi. Yine de küreselleşmenin yeni başlayan tesirlerinin veya (Batı) emperyalizminin etkilerinin İrân'ın kaderine 18. yüzyılın başlarında bir şekilde etki ettiğine dair elimizde herhangi bir karine mevcut değildir. Stephen F. Dale'nin üzerinde durduğu ve bu makalenin müellifinin de *Persia in Crisis* başlıklı eserinde tartıştığı üzere, esasen Safevîler (tıpkı Babürlüler gibi) “*işmihlale veya inkırazı uğramadan önce Avrupa'nın yayılmacılığı tarafından güçten düşürülmüş değillerdi.*”²⁴ On sekizinci yüzyılın başlarında Rusların yanı sıra Osmanlılar da gözlerini açık bir biçimde İrân topraklarına dikmişlerdi ve bu her iki devlet de Safevî Devleti'nin ve ordusunun ahvali hakkında istihbarat toplamak için elçilerini İsfahan'ın Ekim 1722'de Afganlar tarafından işgal edilmesinden önce İrân'a gönderdiler.²⁵ Afganların İsfahan kuşatması henüz devam ederken Ruslar yalnızca

²² Alexander Demandt, *Der Fall Rom: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, Munich (1984) (yeni basım 2014), muhtelif sayfalarda.

^{**} Sanskritçe “*İniş*” demektir. Hinduizme göre, bir tanrının (özellikle de Vişnu'nun) zaman zaman ve çeşitli nedenlerle insan veya hayvan şeklindeki dünyevî bir varlık suretinde bedenleşerek yeryüzüne inmesi anlamını taşır. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, birinci baskı, Ankara (1998), s. 50 (çev. notu).

²³ Rifaat Ali Abou El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse (1991; yeni basım 2005), s. 10.

²⁴ Stephen F. Dale, *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*, Cambridge (2010), s. 248.

²⁵ Ahmad Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Otomane auprès du roy de Perse*, M. de Fiennes (tr.), L. Langlès (ed.), Paris (1810), muhtelif sayfalar; Salahshur Khâssa Kamâni Mostafâ Âghâ, *Fathnâme-ye İrân: Ravâbet-e İrân va 'Osmâni dar âstâna-ye bar-oftâdan-e Safaviyan 1132-1137 h.q.*, Mehmet Munir Aktepe (ed.), Nasr-Allâh Sâlehi ve Safiya Khadiv (trans),

kuzey İran'ı istila ettiler, Osmanlı birlikleri ise Revan, Tebrîz ve Hemedan'a yürümeden önce Afganların İsfahan'ı işgal etmesini beklediler.²⁶ Bu makalede ise bu siyasî ve askerî gelişmelerin yerine, meseleye biraz da düzen ve açıklık kazandırmak amacıyla, son dönem Safevî toplumunun birbirinden müstakil olmakla birlikte aynı zamanda birbiriyle ilişki içinde de bulunan ve onun fizikî “*temel*”ini temsil eden dört veçhesine bakmayı öneriyorum. Bunları şöyle sıralayabiliriz: politik ve kültürel “*üstyapı*”; coğrafi-iktisadî şartlar; ordu ve siyaset ile ilgili yapılar, usuller ve olgular ve son olarak din politikalarının yanı sıra meşruiyet problemini de içeren ideolojik meseleler.

A. Coğrafi/Ekolojik ve İktisadî Şartlar

Belli başlı şehir merkezlerini kuşatan çok sayıda verimli vahaya rağmen (Safevî) İran'ının, sık sık göz ardı edilse de, muhtemelen en ayırt edici vasfı ürkütücü sıradağlar ile yağmura dayalı tarım için gerekli yıllık yağış miktarı olan 200 mm'den daha az yağmurun düştüğü bozkır topraklarını muhtevî acımasız bir doğal çevreye sahip olmasıdır. Ülkenin doğusunda bulunan bu toprakların idaresi ve kontrolü şöyle dursun bir ucundan diğer ucuna kadar kat edilmesi bile zordu, ayrıca ıssız ve genellikle çorak çöllerden ve uçsuz bucaksız bir açıklıktan müteşekkil olan bu topraklar, seyrek nüfuslu ve oldukça verimsiz alanlara doğru uzanmaktaydı. Mesela, Steel ve Crowther isimli iki İngiliz tüccar, 17. yüzyılın başlarında İran'da yaptıkları seyahatin izlenimlerini Kandahar ile İsfahan arasındaki güzergâhı tanımlarken şöyle özetlemişlerdir: “*Bazen iki üç gün boyunca seyahat ettiğimiz çoraklığın içinde görülecek hiç yeşillik yok; yalnızca biraz su ki o da genellikle tuzlu, pis kokulu ve hiçbir işe yaramaz*”.²⁷ Tıpkı Rusya'nın sınırlarını kapladığı gibi, İran'ın da sınırlarını kaplayan muazzam büyüklükteki bu tenhaliği şenlendirmeye çalışmak, ülkenin merkezî topraklarını nüfus açısından boşaltmak anlamına gelirdi.²⁸ Safevîlerin, imparatorluklarının hudutlarını yeterli bir kuvvet ile koruma hususunda karşılaştıkları sıkıntının sebebi de zaten buydu.

İran'ın merkezkaç karakterini artıran husus, esasen denize kıyısı olmayan ülkenin, askerî ve ticarî gücün bağlantı noktası işlevine sahip olan sabit ve daimi bir başkent in meydana çıkabileceği merkezî bir yerleşim biriminden, büyük bir nehirden veya doğal bir limandan yoksun olmasıydı. Oysa Osmanlılar, konumunu hemen hemen altı yüz yıl boyunca muhafaza eden İstanbul gibi siyasî ve iktisadî bir merkeze sahiptiler* ve bu merkez Osmanlılara, devletlerinin hem merkezçilliğini

Tehran (1394/2015), ss. 23-25; P.P. Bushev, *Posol'stvo Artemiia Volynskogo v Iran v 1715-1718 gg.*, Moscow (1978), muhtelif sayfalar.

²⁶ Laurence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London (1938), s. 10; Salahshur Khâssa Kamâni Mostafâ Āghâ, *a.g.e.*, s. 9.

²⁷ Samuel Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrims*, c. 4, Glasgow (1905), s. 2373.

²⁸ Willarda Sunderland, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca (2004), s. 42.

* İstanbul, Osmanlı Devleti'ne 469 sene başkentlik yapmıştır. O nedenle “*bemen bemen 600 yıllık*” ifadesi yerine “*bemen bemen 500 yıl boyunca*” demek daha doğru olur (çev. notu).

hem de ülkedeki bütün tutkuları ve hevesleri merkezileştirmesini geniş ölçüde kolaylaştıran sağlam temeller bahsetti. Hindistan'ın siyasî merkezi ise Osmanlıların başkenti kadar sabit değildi; fakat Delhi, Hint Yarımadası'ndaki İslamî yönetimin hükümlerinin büyük bölümü boyunca siyasî merkez rolünü icra etti; ayrıca Agra, Fetihpur Sikri ve Lahor gibi alternatif başkentlerin hepsi de kuzey Hindistan'ın sıklet merkezi olan bereketli Hint-Ganj havzasının oldukça dar yörüngesinde kurulmuştu. İran'ın durumu ise çok daha merkezkaç bir mahiyet arz ediyordu. Ülkede merkezî bir nehrin veya çekim merkezi oluşturacak diğer başka türden önemli bir noktanın bulunmaması, stratejik mülahazalar, zaman içinde başa geçen muhtelif hanedanların tecrübeleri ve 1800'lere kadar tahta çıkmış olan İran şahlarının bir yerde sürekli ikamet etmelerini engelleyen mizaçlara sahip olmaları gibi sebepler yüzünden İran, 19. yüzyılın başlarına kadar sabit bir başkent konusunda karar kılamadı; çünkü, seyyar haldeki şah ve maiyetinin herhangi bir zaman diliminde ikamet ettiği yer neresiyse ülkenin başkenti de esasen orasıydı, hatta İsfahan bile 17. yüzyılın başlarında kazandığı sabit başkent şeklindeki konumunu 18. yüzyılın başlarında kaybederek aslında geçici bir başkent olduğunu gösterdi. Rusya ve bir dereceye kadar da Akdeniz havzasının bazı kısımları gibi keza İran da kıt kaynaklara sahip bir ülkeydi ve “birkaç dâbilî servet kaynağı bulunmakla beraber aslında fakir bir ülkeydi”.²⁹ İran'da yaklaşık yirmi yıl yaşayan ve bu esnada Şah I. Abbas'a sırdaşlık da yapan Karmelit rahibi Giovanni Tadeo 1626'da şu nitelendirmeyi yapmıştı: “İran Krallığı, haraç aldığı devletler olmadan değerlendirildiğinde, malî açıdan [...] beş parasızdır.”³⁰ Ülke, petrolün günümüzden yaklaşık yüzyıl önce bulunup işletilmesinden evvel gerçekten de fakir bir gelir tabanına sahipti. Ülkenin tarımsal üretimi düşüktü, İran Platosu kerestelik ağaçlar açısından acınacak kadar fakir olup kolay işletilebilir altın ve gümüş yataklarından da mahrumdu ve Safevî imparatorluğu, büyük kısmı nispeten düşük kaliteli olan ham ipeğin dışında tarihi boyunca yalnızca birkaç ihraç edilebilir mal üretebildi; ülkenin, Bengal'den gelen ipek ile giriştiği rekabeti kaybetmesinin sebebi de zaten buydu.³¹ Bütün bunlar, İran'ın iktisadî üretkenliği üzerinde ciddi tahditler oluşturdu.³² Muasır seyyahların,

²⁹ Ella Constance Sykes, *Through Persia on a Side-Saddle*, London (1898), s. 101. Rusya için bkz. Richard Hellie, “The Structure of Russian Imperial History”, *History and Theory*, 44 (2005), ss. 88-112. Fernand Braudel, Akdeniz'in “ünlü çekiciliğinin ve güzelliğinin” gözümüzü boyamaması konusunda bizi uyarır. Braudel, “insanların rızıklarını zahmetli bir çaba ile kazandığı” ve “büyük arazi parçalarının ise ekilmediği veya çok az kullanıldığı” bölgenin temelinde yatan “aslı fakirliği”n sebebinin görmüştü. Ona göre bunlar Akdeniz'in 16. yüzyılda yaşadığı inkırazın da temel saiklerinden biriydi, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. 1, Berkeley (1972), s. 241.

³⁰ Herbert Chick (ed. ve trc), *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, c. 2 (eserin sayfaları tek cilt gibi numaralandırılmıştır), London (1939), yeni edisyon (2012), s. 287.

³¹ Rudi Matthee, *Silk for silver, 1600-1730*, Cambridge (1999), ss. 203, 209 (Yazarın burada APA usulüyle atf yaptığı ve basım yılı olarak 1999'u verdiği bu künye, makalenin bibliyografyasında mevcut değildir. Tarafımızdan tespit edilip buraya ve bibliyografyaya eklenmiştir, çev. notu).

³² Peter Christensen, *The Decline of Iransabab: Irrigation and Environment in the History of the Middle East*

İran'ın en zengin köylerinin ana kervan güzergâhlarının biraz dışındaki mahallerde, yani Şah'ın kendisi de dâhil olmak üzere bu güzergâhlardan gelip geçen yüksek rütbeli devlet görevlilerinin mutlak soygunlarından mahfuz kalan yerlerde, bulunduğu mealindeki yorumları, ülkenin gerçek zenginliğinin aslında bir dereceye kadar yabancı müşahitlere de gizli kaldığını akla getirmektedir.³³ Yine de zenginliğin sığındığı bu gibi gözden ırak yerlere ve ihtiva ettikleri potansiyel vergi gelirlerine umumiyetle devletin de eli uzanamadı. Velhasıl, ülkenin sekiz milyonu geçmeyen nispeten küçük nüfusunun büyük bir kısmı ise ıslah etmek şöyle dursun, vergi tahsil etmenin bile çok zor olduğu aşiret halklarından müteşekkildi ve bu kitle ticaret ile tarımın muntazam şekilde işlenmesini de sık sık akamete uğrattıyordu. Hikâyenin geri kalan kısmını ise coğrafyanın uzun süren yozlaşması tamamladı. Percy Molesworth Sykes'in 20. yüzyılın başlarında tespit ettiği üzere: "*Tabiat çok sayıdaki nimetini İran'dan gerçekten de esirgemişti, ayrıca insanlar da her bir ağacı veya çalığı insafsızca yakarak ve bu kayıpları telafi etmek için yenilerini dikmeye de zınhar teşebbüs dahi etmeyerek bu talihsiz gidişatı sistematik bir şekilde ağırlaştırdular.*"³⁴ Nispeten daha az bir oranda olmakla birlikte Osmanlılar ve Babürlüler de bu hususiyetlerden bazılarını paylaştılar. Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 25-30 milyon civarında tahmin edilmiştir; bu nüfusun toplam yüzdesi içinde İran'dakine kıyasla çok daha küçük bir orana sahip olan aşiret unsuru Osmanlı Devleti'nin merkezî topraklarında filen yoğunlaşmamıştı, ayrıca Mısır ve Balkanlar gibi en üretken bazı bölgelerde ise hiç aşiret yoktu. Osmanlılar, devletlerinin nispeten başarılı askerî örgütlenmesi sayesinde kendilerini aşiretlerin tahakkümünden kurtarmayı başarabildiler; bunu da askerî ve mülkî kadrolarını 16. yüzyıldan itibaren, aşiret mensubu olmayan kul kökenli elitleri bireysel şekilde memuriyete alıp ikmal etmeye başlayarak gerçekleştirdiler.* Osmanlıların, bu istihdam modelini eğitim ve öğretim vasıtasıyla kurumsallaştırma konusunda kaydettikleri başarı onları, İbn Haldun'un sözünü ettiği türden bir tuzaktan, yani daha önce bizzat aşiret mensupları tarafından kurulmuş olan devletin benzer şekilde yine aşiretlerin saldırısına uğramasından kurtarmıştı.³⁵ Osmanlı yönetimi ayrıca, konar-göçer aşiretlerin tahriri, deftere kaydedilmesi ve eninde sonunda yerleşik olarak iskân edilmesi için tasarlanmış olan bir siyaseti 17. yüzyılın sonlarına doğru uygulamaya başladı.³⁶ Tahminî nüfusu

500 BC to AD 150, Copenhagen (1993), s. 249.

³³ Jean Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Louis Langlès, c. II, Paris (1810-1811), s. 138; c. IV, s. 428; c. VIII, s. 496-497; Jean Baptiste de la Maze, "Journal du voyage du Père de la Maze, de Chamakié à Ispahan, par la province du Guilan", Anon. [Père Fleuriau] (ed.), *Lettres édifiantes et curieuses IV*, Toulouse (1811), s. 70; Robert Blair M. Binning, *A Journey of Two Years' Travel in Persia*, c. II, London (1857), s. 144.

³⁴ P. Molesworth Sykes, "A Fifth Journey in Persia", *The Geographical Journal*, 28/5 (Nov. 1906), s. 450.

* Bu gelişmenin 16. yüzyıldan önce başladığı açıktır (çev. notu).

³⁵ Ernest Gellner, *Muslim Society*, Cambridge (1983), s. 73.

³⁶ Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees*, Seattle ve London (2009), s. 17.

muhtemelen 100 milyon olan Babür İmparatorluğu ise tamamen farklı bir cesamete sahipti. Babürlü Hindistanı'ndaki aşiret ittifakları da, Sultan Ekber'in mansabdârlık denen memuriyet sistemini kurmasını müteakiben merkezde asgarî bir rol üstlendiler. Gerçekten de, Hindistan Yarımadası ya da onun en azından merkezî toprakları “*bir göçebe fethine hiç maruz kalmadı*”³⁷, bu yüzden ötürü (Maratalar, Pathanlar, Rohillalar ve Câtlar gibi) aşiret halkları çoğunlukla periferide faaliyet göstermişlerdi. Hindistan örneğinde de görüldüğü üzere büyük kısmı Müslüman olmayan fanatik kabileler nihayetinde Babürlülerin zayıflamasına tabii ki etki ettiler, ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısında Babürlülerin açtığı çok sayıdaki savaş periferide meskûn olan bu topluluklara karşı yapıldı.

Hepsinden önemlisi ise, Safevîlere komşu olan bu iki imparatorluk da İran'a kıyasla çok daha verimli kaynaklar ile donatılmıştı; bunun sonucu olarak Osmanlılar Balkanlar'dan ve Mısır'dan; Babürlüler de uçsuz bucaksız ve bereketli Pencap ile Bengal'e kadar uzanan Ganj Ovası'ndan çok daha fazla gelir edebildiler. Birçok yabancı müşahit ise İran'ın nisbî fakirliğine parmak basmıştır. İran'da yaklaşık 10 senesini geçirmiş olup ülkeyi çok iyi tanıyan Fransız Protestanı kuyumcu Jean Chardin, İran köylülerinin Fransız muadillerinden daha varlıklı olduğunu söylemiş, fakat topraklarının en fazla %10'unun ekildiğini iddia ettiği İran'ı ise “*kurak, çorak, dağlık ve seyrek nüfuslu*” olarak tarif etmiştir. Buna mukabil Chardin, İran'da kaldığı 1666-1677 yılları arasındaki süre zarfında en az iki kez ziyaret ettiği Hindistan'ı ise “*çok zengin, bereketli ve yoğun nüfuslu*” bir ülke olarak nitelemişti.³⁸ 1717'de İsfahan'a giden bir elçilik heyetine başkanlık etmiş olup Hollanda Doğu Hindistan Şirketi memurlarından biri olan Josua Ketelaar; Safevî Sarayı'nın, yıllar önce ziyaret ettiği Babürlü Sarayı'na kıyasla çok daha gösterişsiz olduğu kanısındaydı.³⁹

Safevî İrani'nin özellikle Hindistan ile arasında gerçekten de muazzam bir ticaret açığı vardı ve bu açık da, İran'ın ticarî kazancının büyük bir bölümünün Hindistan Yarımadası tarafından ve İran'ın Basra Körfezi'ndeki limanları üzerinden emilmesine yol açıyordu. Bu durum ise Hindistan'ı, mezkûr altın/gümüş külçe ticaretinin diğer bir istikameti olan Çin ile birlikte dünyanın kıymetli metal havuzu haline getiriyordu. Bu havuz aynı zamanda, Hindistan'ın muazzam miktardaki ticaret fazlasının da biriktiği yerd, bu fazlayı ise ülkenin mensucat ve baharat benzeri mallarının büyük oranlara ulaşan ihracat hacmi oluşturuyordu.

Bu muhtelif amillerin sonucu olarak İran, komşusu olan iki imparatorluğa kıyasla çok daha istikrarsız olan gelir ve giderleri arasında fevkalade kırılgan bir denge bulunduğunun farkındaydı. Hem 1680'lerin sonları ve 1690'larda vuku bulan bir dizi kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık⁴⁰ tarafından şiddetlendirilmiş olabileceğini

³⁷ André Wink, “Post-Nomadic Empires: From the Mongols to the Mughals”, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, s. 123.

³⁸ Chardin, *Voyages*, c. IV, s. 268, 288, Jean Chardin, *Travels in Persia 1663-1677*, (yeni baskı) Mineola, NY (1988), s. 130.

³⁹ NA, VOC 1901, Diary Ketelaar, fol. 457.

⁴⁰ Babürlü İmparatorluğu'nun durumu için bkz., Gijs Kruijtzter, *Xenophobia in Seventeenth-Century*

tahmin ettiğimiz bu temel ekolojik ve ekonomik zafiyet hali hem de bu etkenlere eşlik eden devlet gelirlerini artırma isteği, Safevî hükümdarlığını 17. yüzyılın ikinci yarısında farklı malî politikalar izlemeye sevk etti. Bu malî politikalarından biri, altın/gümüş külçelerin ve baharatın Basra Körfezi limanları üzerinden Hindistan'a giderek artmakta olan akışını engelleyip tahdit etmekte. Safevî Devleti defaatle, altın ve/veya gümüş ihracını yasaklayan fermanlar yayınladı ya da paralara ülke dışına çıkarılmalarından önce vergi tarh etti. Tüm bu tedbirler, tüccarların dalavereleri ve memurlar arasında zaten mevcut olup iyice yaygınlık kazanmış olan rüşvet yüzünden başarısız oldu; fakat bu tedbirler başarılı oldukları nispette ticareti de engelledikleri için aynı zamanda olumsuz sonuçlar da doğurdu. Bu önlemlerin ilk neticesi ise, faal darphane sayısının ciddi şekilde azalması ve konvertibl sikkelerin darbında kullanılan gümüş miktarının da aynı derecede ve belirgin bir şekilde düşmesi oldu.⁴¹

Diğer bir çözüm ise muayyen bir maden miktarından daha çok sayıda sikke basmak için sikkelerin veznini ve/veya ayarını düşürmeyi içeren para tağşişiydi. Safevî şahları hem yapısal malî reformlar yapılmadığı için hem de bahsi geçen mütenakız saikler yüzünden hazinelerini, züyûf "yeni" akçelerin tedavüle sürülmesinden önce sık sık sahil ayarlı sikkeler ile doldurdular. Bu da aslında, kısa vadede devletin gelirlerini artıran; fakat buna mukabil yapısal problemleri azaltmaktan ziyade daha da ağırlaştırılan geçici bir tedbirdi.⁴²

Aynı problemlerle karşı karşıya kalan Osmanlılar da, korkunç derecede şiddetli bir nevi tağşiş ve enflasyon döngüsünün girdabına yenik düşmüş olduğunu fark ettikleri imparatorlukları için benzer yollara başvurdular. Modern tarih yazımı, bahsi geçen enflasyonu, imparatorluğun 17. yüzyılda güç kaybetmesinin bir sebebi olarak değilse de hâlâ bir emaresi olarak görme eğilimindedir.⁴³ Babürlüler ise, en önemlisi 1630-1632 döneminde meydana gelmiş olup 1658-1660 ile 1685-1687 yılları arasında da yinelenen ve milyonlarca kişinin canına mal olan bir dizi dehşet verici kuraklığa ve salgın hastalığa maruz kaldılar.⁴⁴ Ayrıca aynı dönem boyunca düzenli aralıklarla para kıtlığı da yaşadılar. Yine de, çok üstün üretim güçleri ve bunun sonucu olarak Müslüman Ortadoğu kanalıyla Yeni Dünya ve Avrupa'dan Hindistan'a para girişinin devam etmesi gibi faktörler Babürlülerin bu problemlerin üstesinden nispeten kolay bir şekilde gelebilmelerini sağladı.

Safevîler ayrıca, "memâlik" topraklarını devletin atadığı memurlar tarafından yönetilen "hâssa" topraklarına tahvil etmeye yönelik olup uzun zamandır uygulanan

India, Leiden (2009), s. 272. Osmanlılar için bkz., White, a.g.m., ss. 345-349.

⁴¹ Rudi Matthee, Willem Floor, Patrick Clawson, *The Monetary History of Iran, 1500-1925*, London (2013), 3.bölüm.

⁴² *a.g.e.*, 3.bölüm.

⁴³ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (2000), s. 131 ve dvm.

⁴⁴ Hans W. Van Santen, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie in Gujarat en Hindustan, 1620-1660*, Meppel (1980), ss. 44, 54, 71, 96, 173-77; Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven ve London (2013), s. 403.

bir politikayı da sürdürdüler. Nitekim 1650'lere gelindiğinde imparatorluğun büyük kısmı artık devlet tarafından temellük edilmiş durumdaydı. Memâlik topraklarının hâssa topraklarına uzun süren bu tahvili aslında, varlığını aşiretlerin askerî gücüne borçlu olan adem-i merkeziyetçi bir idareden zirâî temelli yeni bir sisteme geçişi yansıtıran, bu yeni düzende kabile reisleri de merkezin atadığı asker ve bürokratlardan müteşekkil olup şahın emrinde bulunan “*kul*” (gulam) sınıfına tâbi hale geldiler. Hâssa toprakları devlete kısa vadede malî kazanç temin etmekle birlikte, sistemin yol açtığı dezavantajlar sağladığı menfaatlerden çok daha ağır basmaktaydı, çünkü arazi sahipleri artık üretimin uzun vadede sürdürülmesi ve arazilerinin mamurluğu ile ilgilenmiyorlardı, ayrıca gerçek şu ki bu uygulama ile birlikte vergi gelirlerinin çoğu şimdi de ekonomi alanının dışına çıkarılmıştı. Chardin 1670'lerde, vezirleri devlet topraklarının kan emicileri olarak tanımlarken, memâlikten hâssaya tahavvül edilen bu toprakların, kendisinin İran'da bulunduğu esnada artık eskisi gibi iyi askerler sağlamadığını, ülkedeki mütedavil paranın ise şimdilerde ortadan kaybolduğunu ve bu paranın da aslında şahın hazinesinde toplandığını ekleyerek, hâssa sisteminin sakıncalarına işaret etmiştir. Bu durumun doğal olarak ceremesini çeken köylüler ise bu gelişmelere önce hile yaparak, ardından pasif direnişte bulunarak ve en sonunda da köylerinden firar ederek cevap verdiler.⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu da benzer bir durumu, tımar arazilerinin sultana ait olan haslara tebeddülü ve bu arazilerin mültezimlere iltizam sistemi yoluyla tahsis edilmesi sürecinde yaşadı. İstanbul 17. yüzyılın sonlarında, malikâne denilen ve ömür boyu mültezimlik sözleşmesi anlamına gelen sistemi uygulamaya koyarak, iltizam sisteminin doğasında var olan problemlere ve sonuç itibarıyla de devlet gelirlerindeki mevcut açığa bir çözüm bulmaya çalıştı. Malikâne sistemi önceki sistemde uygulanan kısa süreli isticarların yapısındaki mevcut suüstimalleri azalttı, ayrıca devlete yapılan gelir ödemelerinin miktarlarını sabitleyerek bu gelirlerin miktarlarını daha da öngörülebilir bir hale getirdi. Fakat bu yeni düzenlemenin de mahzurları vardı: çünkü bu uygulama, devletin toprak üzerindeki kontrolünü artık kaybettiğini gösterirken çoğunluğu, kiraladıkları toprakların bulunduğu bölgede oturmayan toprak sahiplerinin arazileri ihmal etmesine de kapı aralıyordu; üstelik bu yeni sistem de Osmanlı maliyesinin uzun süredir devam eden zayıflamasını durduramadı, fakat öyle görünüyor ki devletin malî durumunda yine de bir canlılık meydana getirdi.⁴⁶

Hindistan ise tabii ki buna benzer bir vetireden hiç geçmedi. Câgirdârî denen ve miras yoluyla intikal etmeyen toprak mülkiyetine dayalı olan sistem 17. yüzyıl boyunca krize girdi. Şah Cihan, câgir sahiplerinin maaşlarını tekrar gözden geçirip değerlendirerek sistemi yeniden düzenledi, fakat tahakkuk eden arazilerin gelirleri ile bu arazilerin sağladığı reel kazançlar arasındaki farkı ortadan kaldıramadı. On

⁴⁵ Chardin, *Voyages*, c. V, ss. 367 ve dvm, 551-553.

⁴⁶ Linda T. Darling, “Public Finance: The Role of the Ottoman Centre”, Suraiya N. Faroqi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), s. 126 ve dvm.

sekizinci yüzyılın başlarından itibaren ise koşullar tekrar kriz döneminin boyutlarına ulaşmıştı ve kriz, bu kez de Bahtadır Şah'ın, memurlarını kayırma teamülü yüzünden ağırlaşmıştı. Memurlarını kayırmak isteyen Bahadır Şah, mezkûr iktalara destek olmak için arazilerin mevcut kapasitesinin çok üstünde câgirler dağıtmıştı.⁴⁷ Sonunda, bu gelişmenin yansıması olan merkezin zayıflama süreci, muhtariyetlerini giderek artan bir oranda savunan yerel liderlerin ve mahalli toprak sahiplerinin ortaya çıktığı süreç ile aynı zamana denk geldi. Bu yerel liderlerin ortaya çıkması ise merkezin zayıflamasını belli bir ölçüde artırdı.⁴⁸

B. Siyasi Şartlar

İşte burada bir tezat ile karşı karşıyayız; çünkü İran, 17. yüzyılın ikinci yarısında her iki komşusundan da en azından görünüşte de olsa, çok daha istikrarlıydı. Mesela, Herat bölgesinde 1648-1698 yılları arasındaki dönemin tamamının barış ve huzur içinde geçtiği söylenir.⁴⁹ Gerçekten de Safevî İrani'nin bu dönemde sahip olduğu huzur ve istikrarın, dünyanın “*Kara Günler*” geçiren Rusya'dan, Çin, Fransa ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan diğer kısımlarındaki sonu gelmez sefalet, savaş ve kıtlıktan müteşekkil genel hal ile mukayese edilmesi Geoffrey Parker'ı doğal olarak “*İran muamması*” denebilecek bir durumdan söz etmeye sevk ediyor.⁵⁰ Görünen o ki Safevî toplumunun Şah I. Abbas'ın 1629'daki ölümünden sonraki yarım yüzyıl içinde çizdiği manzara, (Parker'ın belirlediği ve bu konuda bir diğer istisnayı oluşturan Japon toplumu gibi) “*17. yüzyıl krizi*” adı verilen modele meydan okuyor. Bu barış ve huzur hali İran'ın kültürel olgunlaşmasında da göze çarpmaktadır. Bahsi geçen olgunlaşma ise kendini hem İsfahan'ın Şah I. Abbas'ın iktidarında yeniden inşa edilip tezyin edilmiş şaşaalı mimarisinde ve “*İsfahan Okulu*” isimli felsefi akımın en seçkin mümessili olan Mollâ Sadrâ tarafından temsil edilen görkemli felsefede hem de yabancı müşahitlerden, hanedanın düşmesinden kısa bir süre öncesine kadar bile övgü almaya devam etmiş olan güvenli ve iyi işleyen yol sisteminde göstermektedir. On yedinci yüzyıl İran'ı, başta tarımdaki verimlilik ve üretim kaybı ile faal darphane sayısında meydana gelen hızlı düşüşün neden olduğu mütedavil gümüş sikke miktarındaki önemli azalma benzeri çok sayıda ekonomik problem tarafından kuşatılmıştı. Fakat ülke buna rağmen huzur içindeydi, hükümdarın katledilmesi diye bir şey bilinmediği gibi kardeş katli biçimindeki bir taht mücadelesine de tanık olmamışlardı (17. yüzyılın bütün Safevî hükümdarları huzur içinde öldüler ve şahlar, tahtta hak iddia eden rakiplerine hiçbir şekilde zarar vermediler) ve son üç şah ise yalnızca bir kaç sadrazam ile yetindi. Bunlardan biri olan Şeyh Ali Han 1669-1689 yılları arasında tam 20 yıl boyunca görevde kaldı ve bu vezirlerden yalnızca bir tanesi öldürüldü. O

⁴⁷ Satish Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, Delhi (1959; yeni basım, 2002), ss. 96-98.

⁴⁸ Alam, *a.g.e.*

⁴⁹ Natali Nikolaevna Tumanovich, *Gerat v XVI-XVIII vekakh*, Moscow (1989), s. 155.

⁵⁰ Parker, *a.g.e.*, s. 417.

da sarayın yönlendirdiği bir komplo kapsamında 1645 yılında bir suikasta kurban giden Muhammed Mirzâ Taki Han'dı. Velhasıl-ı kelim, 17. yüzyılın ortalarında İran, siyasî açıdan komşularına kıyasla bir istikrar adasıydı.

Tüm bu gelişmeler ışığında ve genel olarak bakıldığında ise Osmanlı İmparatorluğu sonuç itibariyle daha başarılı kabul edilebilir; ama hiç kuşkusuz, askerî bir girişim olarak ortaya çıkan bir imparatorluk yapısından hem organize edilmiş işlevsel bir bürokrasi vasıtasıyla yönetilip devamlılığı sağlanan hem de fethedilen halkların mensuplarına idarede görev veren bir imparatorluk yapısına geçiş yapabilmek açısından mukayese edecek olursak Osmanlılar Safevîlerden kesinlikle çok daha başarılıydılar.⁵¹ Aslında Osmanlıların bu uzun ömürlü başarılarının bir kısmı; Osmanlı padişahlarının kullandığı “*basileus*”, “*sezar*” ve “*çar*” gibi unvanların da gösterdiği üzere, Osmanlı Devleti'nin önceden beri var olan bir Bizans yapısının temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu gerçeği ile de ilişkilendirilebilir.⁵² Ancak 17. yüzyılda, İstanbul'dan yönetilen topraklar ve özellikle de imparatorluğun doğu hudutları emniyetsiz yollar, mahallî eşkıyalık hareketleri ve devletin gücünü zayıflatan yenileri isyanları nedeniyle Safevîlerin yönettiği topraklara kıyasla çok daha çalkantılıydı. Bu gelişmeler, merkezde ortaya çıkan oldukça büyük çaptaki siyasî kargaşa ile de aynı zamana denk gelmişti. On yedinci yüzyılın ilk 30-40 yılını bir teceddüt dönemi olarak revize etmeye yönelik son zamanlarda ortaya konan ve biraz önce sözünü ettiğimiz çabalara rağmen biz hâlâ, IV. Murad'ın (s.1623-1640) on yedi yıl süren kana susamış saltanatı ve ona halef olarak tahta çıkan ruh hastası I. İbrahim'in (s.1640-1648) sekiz yıllık kanlı hükümrancılığı ile baş başayız.⁵³ I. İbrahim sonunda öldürüldü; onun öldürülmesinden üç yıl sonra annesi Kösem Sultan da vahşice katledilirken padişahlar ise 17. yüzyıl boyunca giderek artan bir şekilde önemsiz görülür oldular ve onlara kullanılıp atılan birer eşya muamelesi yapıldı.⁵⁴ Osmanlılarda 1644 ile 1656 yılları arasında on sekiz sadrazam görev yaptı; bunların dördü idam edildi, on bir tanesi azledildi ve yalnızca bir tanesi eceliyle öldü. 1650'den 1680'e kadar geçen otuz yıllık süre ise bilindiği üzere Osmanlı tarihinde bir toparlanma devri ve siyasî açıdan da huzurlu bir dönem olarak görülmüştür; bu ise kısmen, kudretli padişahların yokluğunda kontrolü ellerinde tutan Köprülü ailesine mensup

⁵¹ Molly Greene, “The Ottoman Experience,” *Daedalus* 134/2 (Spring 2005), ss. 88-99.

⁵² Dariusz Kołodziejczyk, “Khan, Caliph, Tsar and Imperator: The Multiple Identities of the Ottoman Sultan”, Peter Fibiger Bang, Dariusz Kołodziejczyk (eds.), *Universal Empire: A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, Cambridge (2012), s. 181.

⁵³ Tezcan, I. Ahmed'in 1603'te kavgasız ve gürültüsüz bir şekilde cülus etmesini, “*hanedan üzerinde hükükmün üstünlüğünü tesis etmeyi amaçlayan kurumsallaşma yanlılarının büyük bir zaferi*” olarak görüyor, *a.g.e.*, s. 47, ve benzer bir tartışmayı I. Mustafa'nın 1617'de tahta çıkması hususunda da yapıyor, *a.g.e.*, s. 72 ve müteakip sayfalar.

⁵⁴ Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Berkeley (2009), s. 143.

sadrazamların çok güçlü yönetimleri sayesinde gerçekleşmişti.⁵⁵ Fakat IV. Mehmed*, hem Balkanlar'daki (Mohaç'taki) mağlubiyetin hem de savaşı finanse etmek için tarh edilen vergilerin yükünün artmasını müteakiben patlak veren isyanların bir neticesi olarak 1687'de tahtan indirildi.

Bu arada Babürlü Hindistan'ında, Şah Cihan'ın 1628'deki cülûsundan önce başlamış olup kardeş katlinin de yaşandığı savaş ve kanlı mücadele, onun otuz yıl sonra tahtan indirilmesine yol açacak olan kargaşa kadar şiddetliydi. Şah Cihan, 1617 yılında Dekken Savaşı'ndaki etkileyici askerî başarısından sonra -ki o sıralarda hâlâ Şehzade Hürrem olarak biliniyordu- "*Şah Cihan Bahadır*" unvanını aldı ve bu gelişme ile birlikte babası Cihangir'in halefi olma hakkını da elde etti. Fakat Cihangir'in en sevdiği karısı olup taht namzetliği için en küçük kardeşlerden birini teşvik eden Nur Cihan'ın karıştığı saray entrikası Şah Cihan Bahadır'ın 1622'de babasına karşı isyan etmesine yol açarak onu gözden düşürdü. Mağlup olan ve kayıtsız şartsız teslim olmaya icbar edilen Şah Cihan Bahadır, buna rağmen babası Cihangir'in 1627'deki ölümünü takiben tahtı ele geçirdi, bilahare rakiplerini tez elden idam ettirip üvey annesini de hapse attırdı, bu da ona rakipsiz bir şekilde saltanat sürme imkânı tanıdı. Şah Cihan'ın 1657'de hastalanarak yatağa düşmesi, Şah Cihan'ın ilk oğlu ve veliahdı olan Dārā Şükûh ile onun en küçük kardeşi olup Bengal'de hükümrânlığını ilan eden Şah Şücâ'yı karşı karşıya getirerek kanlı taht savaşlarının yeni bir dönemini başlattı. Mücadele, Gücerat'ta hükümrânlığını ilan eden Şah Cihan'ın diğer oğlu Murad Bahşi'yi de kapsıyordu. Murad Bahşi ise baş hasmı olarak karşısında ilk etapta, diğer bir kardeşi olan Evrengzib'i buldu, fakat birbirlerine karşılıklı olarak meydan okuyan bu ikili daha sonra müttefik oldular. Sonunda bu cepheleşmeler Evrengzib ile Dārā Şükûh arasındaki bir mücadeleye inhisar etti. Evrengzib, Dārā Şükûh'u tahtı gasp etmekle ve hatta onu mürtet olmakla itham edince, bu iki öfkeli rakip arasında bir dizi kanlı savaş meydana geldi. Evrengzib bu mücadeleden zaferle çıkarken Dārā Şükûh'un hemen hemen bütün taraftarlarının onu terk edip Evrengzib'in çevresinde toplanmasının da önü bu sayede açılmış oldu. Evrengzib, başkent Agra'yı ele geçirdikten sonra Bengal'a hareket etti ve orada Şah Şücâ'nın kuvvetlerini mağlup edip onu, yerel yöneticiler tarafından idam edileceği Arakan'a (bugünkü Burma'ya) kaçmaya icbar etti. Akabinde Murad Bahşi de Evrengzib'in emri üzerine infaz edildi. Bu da Dārā Şükûh'u Evrengzib'in tek rakibi haline getirdi. Evrengzib, kardeşini tüm kuzey Hindistan boyunca kovaladı, ta ki onu 1659'da yakalamayı başarınca kadar. Kendini imparator olarak ilan ettikten sonra da kardeşini idam ettirdi. Babası Şah Cihan ise Agra'da yıllarca hapiste kaldı ve 1666'da esaret altında öldü.

Evrengzib, uzun hükümrânlığı boyunca kendisine meydan okuyan bir rakip ile doğrudan karşı karşıya gelmedi ve huzur içinde öldü. Fakat onun hükümrânlık dönemine ciddi ayaklanmalar ve isyanlar damgasını vurdu; ayrıca onun ölümünden

⁵⁵ Tezcan, *a.g.e.*, ss. 47, 59-60, 215.

* Yazar burada "*IV. Mehmed*" yerine sehven "*IV. Mahmud*" ifadesini kullanmıştır (çev. notu).

hemen sonra da, tahta aday olan Azim Şah ile Alem Şah arasında şiddetli ve kanlı bir halefiyet mücadelesi başladı. Mücadeleyi kazanan Alem Şah, Bahadır Şah unvanıyla ve beş yıl gibi kısa bir süreliğine saltanat sürecek, ardından 1712 ile 1720 yılları arasında beş hükümdar kısa aralıklarla art arda Babürlü tahtını işgal edeceklerdi.

Peki, bu tenakuzu nasıl açıklayabiliriz? Geriye bakıp düşünecek ve daha geniş bir zaman dilimini göz önüne alacak olursak İran'ın bu dönem boyunca sahip olduğu huzur ve barış hali fırtına öncesi sessizlik gibi gözüküyor. Aslında büyük çaplı bir savaş şeklinde önemli bir mücadelenin verilmemiş olmasının bir sonucu olan bu huzur hali, dolayısıyla ülkenin acınacak derecedeki gelir yokluğunu ve (daha çok da) askerî zafiyetinin artmakta oluşunu muvakkaten maskeleymişti. Lakin iç politikada ve özellikle de saray çevrelerinde hüküm süren sükûneti açıklamak için meşruiyet meselesine de göz atmalıyız. Safevîlerin, sırasıyla Osmanlı ve Babürlü devletleriyle arasındaki önemli farklardan biri de halefiyet hususunda sahip oldukları prensipler ve pratiklerdi. Hem Safevîler hem de Osmanlılar, pedersâhî bir düzeni ve taht varislerini sarayda tecrit etme uygulamasını tesis ederek, tahta çıkma konusunda bütün kabile mensuplarına halefiyet yetkisi ve hakkı bahşetme eğilimine sahip olan Türk-Moğol pratiğinin eşitlikçi tutumunu bu şekilde kısmen tadil edip bu pratiğe bir son verdiler. Osmanlı örneğinde ise ayrıca 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, varisler arasında taht için yapılan aleni mücadeleden Osmanlı Hanedanı'nın en yaşlı üyesinin taht varisi olması ilkesine dayanan ekberiyet sistemine geçiş yapıldı.⁵⁶ Aslında Safevîler bütün bir 16. yüzyıl boyunca; I. Tahmasb'ın, tek öz kardeşi olan Behram Mirzâ'nın da dâhil olduğu kardeşlerinden bir kaçını öldürtmesi ile başlayan ve art arda gelen kanlı halefiyet savaşları yaşadılar. Yine de İran'da, İslam öncesi devlet idaresinin ve bunun odaklandığı tanrısal krallık anlayışının bir mirası olan ekberiyet hakkı mefhumu bu hizipçi eğilimlere karşı her zaman güçlü bir denge unsuru oluşturmuştu. Safevîlerin ortaya çıkmasına yol açan ve karizmatik liderliğin babadan oğula geçmesi ilkesi üzerine kurulu olan tasavvufî çevrenin de desteklediği bu ekberiyete dayalı halefiyet anlayışı, en azından tatbikatta ve 1642'de tahta çıkan Şah II. Abbas ile birlikte tek norm halini aldı. Ancak yine de evvelki prensip, yani bütün kabile mensuplarına halefiyet yetkisi ve hakkı bahşeden Türk-Moğol prensibi, Safevî siyasetindeki yerini, 1617'de ekberiyet sisteminin benimsendiği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerinden bile daha güçlü bir şekilde, Babürlülüler arasında cari olandan ise kesinlikle çok daha sağlam bir şekilde korudu. Mesela Babürlülüler, taht için verilen mücadeleyi sınırlandırmaya yönelik asla bir strateji "geliştirmediler", bu yüzden de kardeşler ve oğullar, hanedanlığın sona erdiği ana kadar iktidar için rekabet etmeye devam ettiler.⁵⁷ Şayet Babürlülüler

⁵⁶ Leslie P. Pierce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford (1993), ss. 91-112.

⁵⁷ Safevî örneği için bkz., Kathryn Babayan, *Monarchs, Messiahs and Mystics: Landscapes of Early Modern Iran*, Cambridge, Mass (2003), ss. 373-374. Osmanlılar için bkz., Pierce, *a.g.e.*, s.99-101. Babürlülüler örneği ile ilgili tartışma için bkz., Blake, "Returning the Household to the Patrimonial-Bureaucratic Empire", s. 220.

pragmatizmin kendi halefiyet sistemlerinde hakim olmasına hiç izin vermediyseler ve eğer Osmanlı örneğinde de görüldüğü üzere “*pragmatizm, halefiyet meselesinde Türk-Moğol prensibine üstün çıktıysa*”, Safevî sisteminde yapılan şey ise aslında, hükümdarın doğrudan zürriyetinden gelmiş halefler yetiştirmeyi hedefleyen İslam öncesi döneme ait umdenin pragmatizm ile uyumlu hale getirilmesinden başka bir şey değildi.⁵⁸

Benzer şekilde, tanrının yeryüzündeki vekili sıfatına sahip olan Safevî şahlarının mevkileri ve ehemmiyetleri de Safevî Devleti'nin başından sonuna kadar neredeyse tartışma götürmez bir şekilde devam etti. Gerçekten de İranlıların 1514'te Çaldıran'da Osmanlılar karşısında aldıkları mağlubiyet ile birlikte başlamış olan meşruiyet kaybına rağmen şahlar, metafizik konumlarını işgal etmeyi sürdürdüler ve siyasi piramidin mübrem zirvesi olarak saygı görmeye devam ettiler. Fransız misyoneri Sanson 17. yüzyılın sonlarında, İranlıların kendi şahlarını “*en muhteşem, en kudretli ve tüm Asya'nın en mükemmel hükümdarı*” olarak yâd ettiklerini iddia etmek suretiyle bu gerçeğe dikkat çekmiştir.⁵⁹

Harem sistemi ise Osmanlı örneğinde III. Murad (s.1574-1595), I. Ahmed (s.1603-1617) ve onun doğrudan halefleri, Safevî örneğinde ise Şah Süleyman (s.1666-1694) ve Sultan Hüseyin (s.1694-1722) gibi yetersiz, münzevî ve eğlence düşkününü hükümdarlar yetiştirdi. Bu hükümdarların hepsi de; topraklarını genişleten, muhafaza eden ve kollayan cengâver sultan rolünü terk ederek hükümdarlık sınavında başarısız olmuş adamlardı. I. Süleyman'ın saltanatını müteakiben ise Osmanlılar, padişahların rollerini “*cevval ve cengâver bir padişah figürü*”nden “*cengâverliği sembolik olan bir padişah figürü*”ne tebdil ederek Colin Imber'in “*dondurulmuş meşruiyet*” olarak tanımladığı bir sürecin içine girdiler.⁶⁰ Bu vetire, konunun Osmanlı muasırları arasında yol açtığı eleştirel tartışmaların da gösterdiği üzere padişahın saygınlığında bir azalmaya ve meşruiyetinde de bir zayıflamaya yol açtı.⁶¹ İran'da da benzer bir süreç meydana geldi; fakat bu süreç, Osmanlılarda yaşanana kıyasla tamamen farklı bir çizgide gelişti. Son Safevî şahları da bütün vakitlerini, halka gözükmeden ve en yakın maiyetleri hariç hiç kimsenin ulaşamadığı saraylarında adeta hapsedilmiş bir şekilde geçirdiler. Safevî

⁵⁸ Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Principal Household, 1400-1800*, London (2008), s. 103. Halefiyetin nasıl organize edildiğine ilişkin Osmanlılar ile Safevîler arasında mevcut olan hem tarihi farklılıklar hem de müşterek kökenler hakkındaki iyi bir tartışma için bkz., Colin P. Mitchell, “Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turko-Iranian Politics”, Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, Abingdon ve New York (2011), ss. 33-58.

⁵⁹ F. Sanson, *Voyage ou l'état présent du Royaume de Perse*, Paris (1694), s. 3.

⁶⁰ Colin Imber, “Frozen Legitimacy”, Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden (2005), ss. 99-107.

⁶¹ Osmanlıların 16. ve 17. yüzyılda yaptıkları seferlerin bir listesi ve padişahların bu seferlerdeki rolleri için bkz., Hakan T. Karateke, “The Tranquility and Repose of the Sultan”, C. Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon ve New York (2010), ss. 116-129.

İmparatorluğu sadece bir “şah”tan değil, fakat aynı zamanda “savaşlarda da aktif olarak yer alan bir şah figürü”nden meydana geldiği için, şahların artık savaşlara iştirak etmemeleri, savaşçı yoldaşları olan Kızılbaşlar’ın nezdinde büyük bir itibar ve meşruiyet kaybına uğramalarına yol açtı. Oysa Safevîler 17. yüzyıl boyunca daha şehirlî ve sulhsever oldukça, toplumun yeni unsurları tarafından gözden düşürülüp yeri alınanlar şahlar değil, kesinlikle Kızılbaşların kendileri oldu. Bu esnada, tanrının yeryüzündeki vekilleri sıfatıyla sistemin mübrem zirvesi olarak uhrevî atmosferlerini muhafaza eden şahlar, Safevîlerin son dönemlerinin siyasî ve dinî yorumcuları tarafından da açıkça ifade edildiği üzere “İrani” devlet idaresi mefhumu açısından merkezi konumlarını korudular.⁶²

Son üç Safevî şahı yanlarında, en başta Muhammed Bey (1654-1664) ve Şeyh Ali Han (1669-1689) olmak üzere, yetenekli çok sayıda vezir-i azam bulunduğu için şanslıydılar. Buna rağmen bu veziriazamların alternatif birer politik erk olmalarını engelleyen husus şahların mütemadi yüce konumlarını eksiksiz bir şekilde muhafaza etmiş olmalarıydı. Bu sebepten ötürü, etkili vekillerden ziyade, ilk dönemlere kıyasla artık güçlerini kaybetmiş olan şahların hemen yanında icra yetkisinin tam yetkili erkleri olarak yerlerini alan vezir-i azamlar ise birer danışman ve hükümdara tahammül etmeyi sürdüren birer bende olmaktan daha öteye gidemediler. Babürlü Hindistanı’nın son dönemleri de benzer bir model sergiler. İrani Zülfikâr Han’ın torunları olan Esad Han ve Zülfikâr Han, Babürlü hükümdarı Evrengzib’e ve onun haleflerine uzun süre hizmet ettiler. Mesela Esad Han, vezir-i azam olarak otuz yıldan daha uzun bir süre mevkiini korudu.⁶³ Yine de bu veziriazamlardan hiçbiri, bürokratik ve askerî bir cihaz olan devleti yeniden güçlendirebilecekleri icra yetkisini, Osmanlı İmparatorluğu’nda görüldüğü şekilde ele geçiremediler. Hindistan’da da 17. yüzyılın önemli bir bölümüne zayıf sultanların iktidarları damgasını vurmuştur. Fakat Osmanlılar, Stephen F. Dale’in bir “*hanedan devletinden bir nazırlıklar devletine*” evrilme şeklinde tanımladığı oldukça başarılı bir dönüşümü bir şekilde gerçekleştirdiler.⁶⁴ Bir dizi zayıf padişahın yarattığı iktidar boşluğu, 1565-1579 yılları arasında görev yapmış olup II. Selim ve III. Murad’ın saltanatlarının büyük kısmı boyunca Osmanlı Devleti’nin fiilen hükümdarı gibi hizmet veren (Sokullu) Mehmed Paşa gibi güçlü vezir-i azamlar ve son olarak da bir sadr-ı azamlar hanedanı olan Köprülüler tarafından dolduruldu. Köprülüler, 1656 ile 1735 arasındaki dönemin büyük kısmı boyunca sisteme göz kulak oldular ve edilgen sultanların bıraktığı yerden görevi devralarak “*Osmanlı Devleti’nin imdadına yetiştiler*”.⁶⁵ Bunlardan ilki Köprülü Mehmed Paşa’ydı. 1656-1661 yılları arasında görev yapan paşa, o dönemlerde hüküm süren kaotik şartları 10 bin kişiyi öldürterek büyük bir

⁶² Mohammad-Bâqer Sabzavâri, *Rawzat al-anvâr-e ‘abbâsi (Dar akhlâq va shîva-ye keshnvardari)*, Esmâ’îl Changizi Ardahâni (ed.), Tehran (1377/1998), ss. 66-67; Mohammad-Yusof Nâji, *Resâla dar pâdesbâhi-ye Safavi*, Rasul Ja’fariyân, Fereshtha Kushki (eds.), Tehran (1387/2008), ss. 107-111.

⁶³ Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court*, s. 40 ve müteakip sayfalar.

⁶⁴ Dale, *a.g.e.*, s. 248.

⁶⁵ Dale, *a.g.e.*, s. 267.

gaddarlık ile tersine çevirmiş ve kırsal kesimde de asayişini sağlamıştı.⁶⁶ Onun halefi Fazıl Ahmed Paşa oldu. Her ne kadar selefi gibi sert olmasa ve sanat hamiliği yapsa da görevde olduğu 1661-1676 yılları arasında önce 1666'da Venedik ile Girit'in fethiyle sonuçlanacak savaşa girişti, ardından da Avusturyalılara karşı yeniden canlandırılan savaşa liderlik etti. Onun ardından Kara Mustafa Paşa geldi. Devam etmekte olan Avusturya karşıtı mücadele ile hırslı, otoriter ve gayretli bir şekilde ilgilenen paşa, Osmanlıların 1683'te Viyana'da mağlup olmasını müteakiben aynı sene içinde idam edildi. 1697-1702 tarihleri arasında görev yapan Amcazade Köprülü Hüseyin Paşa, Sultan II. Mustafa'nın (s.1695-1703) tam salâhiyet verdiği yetenekli bir yöneticiydi. Paşa, malî ve bürokratik sistemi reforme etmek amacıyla vergi indirimleri sağlamak ve köylülerin sayısının yetersiz olduğu bölgelere konar-göçerleri yerleştirmeye teşebbüs etmek gibi önlemler aldı.⁶⁷

Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu aynı dönemde Lübnan'daki Ma'an'lar, Suriye'deki Azm'lar, Musul'daki Celili'ler ve Mısır'daki Memlûklar gibi, merkezle ilişkisini tamamen kesemese de merkezden yine de muhtar şekilde davranan taşra yöneticilerinin ve mahallî iktidar sahiplerinin ortaya çıkmasının eşlik ettiği bir gelişmeye şahit oldu: bu gelişme, merkezî iktidarın yetkilerinin azalması, buna mukabil taşradaki aktörlerin de güçlenmesiydi. Bunların önemli kısmı, özellikle de Suriye'nin ve kuzey Irak'ın şehir merkezlerinde iktidarı ellerinde tutanlar, Osmanlı Devleti'ne tehdit oluşturacak askerî imkânlardan yoksundular. Sultan için paralı asker temin etme mükellefiyeti ile İstanbul'a bağlı bulunan ve devletin kendilerine tahsis ettiği haklardan yararlanan bu yerel iktidar odakları, merkezî yönetim ile mahallî menfaatler arasında aracılık yaptılar. Kendilerini sultanın tebaaları olarak görmeye devam ettiler ve mevcut sistem içinde sadece kendi gelirlerini artırmak ve statülerini en iyi seviyeye yükseltmek için uğraştılar. Mısır, Filistin, Bağdat ve Basra'nın neo-memlûk denilen yönetimleri çok daha özerk iken, Kuzey Afrika ve Arabistan Yarımadası'nın sınır eyaletlerindeki Osmanlı kontrolü ise itibari bir kontrolden biraz halliceydi, ama bundan daha öteye geçmiyordu. Yine de imparatorluğun periferideki yöneticileri bile, hem Mısır örneğinde olduğu üzere iç bölünmeler yüzünden hem de tıpkı Irak'ın derebeylerinin başına geldiği üzere İran tarafından bütünüyle yutulmaktan korktukları için, Batı'nın 19. yüzyılın başlarındaki askerî ve ideolojik müdahalesine dek İstanbul'dan ayrılmak için ciddi bir teşebbüste bulunmadılar.⁶⁸

C. Askerî Koşullar

Herhangi bir siyasal sistemde ordunun durumu doğal olarak iktisadî ve siyasî şartlar ile bağlantılıdır. Sonuç itibariyle Osmanlılar ve Babürlüler mücadeleye devam ettiler; ya Osmanlılar örneğinde olduğu üzere savaş meydanlarında Avrupalılara

⁶⁶ Baer, *a.g.e.*, s. 76.

⁶⁷ Dale, *a.g.e.*, s. 267.

⁶⁸ Khoury, *a.g.m.*, ss. 135-156. Bruce Masters, hâkim zümreleri kökenlerine göre dört sınıfa ayırır: aşiret/kabile kökenli gruplar, neo-memlûklar, Osmanlı askerî güçleri ve şehir eşrafı.

karşı zorlandılar, ya da Müslüman olmayan veya “heretik” kabul edilen “kafir” Şii hükümdarların kökünü kazımaya kararlı bir şekilde güneydeki Dekken’e doğru hareket eden Babürlülerin yaptığı gibi, genişlemeyi devam ettirmeyi tercih ettiler. Güneyin tepelik arazisi ve rutubetli iklimi, süvari ve topçuların savaş düzeni almasına hemen hemen hiç elverişli olmadığı halde kuzeydoğu sınırının kapalı olması fakat buna mukabil Güney Hindistan’ın coğrafi yapısı ve özellikle de aşılmaz doğal engellerden yoksun oluşu gibi olumlu saikler, imparatorluklarını genişletmeye hevesli olan Babürlü hükümdarları için güneye doğru hareket etmeyi doğal bir temayül haline getirdi.

Sultan Evrengzib bağınaz bir insan olmakla birlikte zayıf karakterli biri de değildi.⁶⁹ Evrengzib başa geçmeden önce; 1636-1642 arasında Dekken genel valiliği, ardından 1648’den 1652 yılına kadar Mülta ve Sind valiliği ve ardından 1652’de yeniden Dekken genel valiliği yaparak bir idareci olarak kendini ispat etti. Keza, 1647’de Belh’e yönelik yapılan seferde bulundu, ayrıca 1649 ile 1652 yılları arasında Babürlülerin Kandahar’ı Safevîlerden geri almaya matuf teşebbüsüne de iştirak etti. Evrengzib, 1685’de Bîcâpûr’u kuşatarak ve iki yıl sonra da Gûlkünde’yi ele geçirerek bir hükümdar olarak askerlerine savaş meydanlarında bizzat liderlik etti.⁷⁰

Evrengzib’in kısmen Maratalar’a kayda değer imtiyazlar tanımayı reddetmesinin tetiklediği 1660’ların Sîvâcî İsyanı Babürlü iktidarına ve malî araçlarına karşı ciddi bir tehdit oluşturdu. Hatta Michael Naylor Pearson, Marata İsyanı’nda Babürlü Devleti’nin inkırazının başlangıcını görür.⁷¹ Maratalar hiç şüphe yok ki yıkıcı bir unsurdur. Babürlülerin ithalat açısından öncelikli limanı olup ayrıca, Hintli Müslüman hacı adayları için hareket noktası olması hasebiyle dinî öneme de sahip bulunan Surat’ın Maratalar tarafından yağmalanması, hanedanın meşruiyetine doğrudan ve aleni bir hakaret olmuştur. Mamafih, bu kargaşalar Babürlü Devleti’ni yıkmadı, hatta Evrengzib’in Dekken Seferi’ni devam ettirmesine bile engel olamadı.

Diğer yandan Babürlülerin, topraklarını genişletmek amacıyla güneye yönelik olarak sürdürdükleri savaşlar, tarihçiler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Tarihçiler Evrengzib’in giriştiği “*sonu gelmeyen savaşlar*”ı, imparatorluğun malî tükenmişliğini hızlandırarak Hindistan’ın özellikle ekonomisini ve coğrafi şartlarını tahrip eden savaşlar olarak gördüler.⁷² John F. Richards ise kısa

⁶⁹ Hem Urduca hem de Farsça kaleme alınmış meşhur bir manzumede geçen bilindik bir anekdot, Evrengzib’in 15 yaşındayken bir fil dövüşü esnasında ölümden nasıl kıl payı kurtulduğunu ve kendini meydana gelen izdihamdan da nasıl başarılı bir şekilde koruduğunu hikaye eder. Diğer kardeşleri arenadan kaçmışken, Evrengzib’in bu bahadırılığı babası Şah Cihan tarafından haklı olarak takdir edilmişti. Babası ona Bahadır unvanını bahşedip iki yüz bin rupi değerinde hediyeler vermiş ve ayrıca ağırlığınca altın ile ödüllendirmişti.

⁷⁰ Jadunath Sarkar, *A Short History of Aurangzeb*, New Delhi (2009), yeni baskı (2011), s. 9 ve dvm.

⁷¹ Michael N. Pearson, “Shivaji and the Decline of the Mughal Empire”, *Journal of Asian Studies*, 35 (1976), ss. 221-235.

⁷² Sarkar, *a.g.e.*

süre önce, Babürlü yayılmasının devlete muazzam miktarda nakit para temin ettiği için aslında imparatorluk açısından kazançlı olduğunu iddia etti. Richards'ın sözleriyle söyleyecek olursak, Ekber'in 1561'de Mâlva'yı topraklarına katmasından Gûlkünde'nin bir asırdan daha uzun bir sürenin ardından Babürlülerin eline geçmesine kadarki süre zarfında kazanılan her zafer, mağlup edilen hükümdarların topraklarından yağmalanan ve fetihlerin masraflarını fazlasıyla telafi eden çok miktarda hazinenin elde edilmesini sağladı.⁷³ Richards, Evrengzib'in Maratalar'a karşı yaptığı ve devletin kaynaklarının tükenmesine yol açan savaşların imparatorluğun merkezî hazinesine ciddi bir darbe indirdiğini kabul ediyor, fakat Babürlü Devleti'nin kendini bu esnada bile “*yine de kendi kaynaklarıyla finanse ettiği?*” hususunda ise ısrar edip, netice itibarıyla Babürlü imparatorlarının “*en masraflı askerî seferler için bile özel bankerlerden kredi almaya bel bağlamadığını?*” öne sürüyor.⁷⁴ Evrengzib'in 1707'deki ölümünü müteakiben halefi olan Bahadır Şah ise, Agra'daki imparatorluk hazinesinde darp edilmemiş altın ve gümüş şeklinde 240 milyon rupi tutarına tekabül eden inanılmaz büyüklükte bir hazine buldu.⁷⁵ Bulunan miktarın büyüklüğü Evrengzib'in yürüttüğü Dekken Seferi'nin ülkenin kaynaklarını aslında hiç de tüketmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, Bahadır Şah'ın 1712'deki ölümünü müteakiben bu hazinenin hepsi harcandı.⁷⁶

Osmanlılara dönersek, Avcı Mehmed olarak da bilinen Sultan IV. Mehmed (s.1648-1687), ordularına bizzat komuta etme konusundaki başarısızlığını bir gâzî padişah imajı oluşturarak ve kendini de iktidarı harem kadınlarının elinden geri almış bir hükümdar şeklinde tasvir ederek telafi etmeye çalışan yetersiz bir padişahı. Ancak “*çengâver sultanlar*”ın çağı şüphe yok ki artık sona ermişti.⁷⁷ Ama Osmanlılar savaşmaya yine de devam ettiler, hatta daha fazlasını da yapıp 1644-1666 yılları arasında süren Girit Savaşı boyunca askerî açıdan durumlarını muhafaza ettiler. Bununla birlikte, bu karşılıklı meydan okumanın zirve noktasını oluşturan Girit'in 1666'da ele geçirilmesi Osmanlılar açısından yeni bir askerî başarılar dizisi başlatmadı. Osmanlılar yaklaşık 1700 yılına kadar topçuluk ve muhasara savaşları ile ilgili gelişmelere ayak uydurmayı başardılar. Fakat Osmanlı savaş makinesi aynı dönemde finans, organizasyon ve teknoloji açısından, modernleşen Rusların da arasında yer aldığı Avrupalı devletlerin askerî gücüne yetişmeyi başaramadı.⁷⁸ Bu gelişmenin sonucu ise, Osmanlıların 1664'te Habsburglar tarafından St. Gotthard'ta bozguna uğratılmaları ve 1683'te Viyana'yı ele geçirmeyi başaramamalarını müteakiben bir dizi mağlubiyet yaşamaları oldu. Bununla birlikte, 1711'de Prut'ta

⁷³ John F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge (1993), s. 185.

⁷⁴ John F. Richards, “The Seventeenth-Century Crisis in South Asia”, *Modern Asian Studies*, 24/4 (1990), s. 628.

⁷⁵ Richards, *a.g.e.*, s. 253.

⁷⁶ Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court*, s. 99.

⁷⁷ Baer, *a.g.e.*, ss. 145, 171.

⁷⁸ Virginia Aksan, “War and Peace”, Suraiya Faroqi (ed.), *Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 90, 95.

Ruslara karşı kazanılan Osmanlı zaferi mağlubiyetin Bâbîâlî açısından mukadder olmadığını gösterse de, bu zaferden 12 yıl önce imzalanmış olan Karlofça Antlaşması Osmanlıların hem yüzyıllarca süren emperyal genişlemesini sona erdirerek hem de onları Orta Avrupa'nın geniş alanlarından geri çekilmeye icbar ederek istikbali aslında Osmanlı Devleti açısından gerçekten de belirlemiş oldu.

Buna mukabil, Safevîlerin inkırazı ve yıkılışı ise kesinlikle “*emperyal zorlanma*”ya atfedilemez.* Şah I. İsmail'in hükümdarlığının ilk safhalarında Anadolu'nun içlerine uzanan Kızılbaş akınlarını, Kafkasya'nın aşağı bölgelerinin Şah I. Tahmasb ve Şah I. Abbas'ın saltanatları esnasında işgal edilip imparatorluğun sınırlarına dâhil edilmesini ve ayrıca Irak'ın fasılalı işgalini bir kenara koyacak olursak, Safevîler hâkimiyetlerini hiçbir zaman İran Platosu'nun daha ötesine genişletmenin yollarını aramadılar. Bu durum kısmen, genişlemenin coğrafi sınırlarını belirleyen İran topografyasının bir sonucuuydu. Bünyeleri İran Platosu'nun temiz ve insanı zinde tutan havasına alışık olan Kızılbaşlar için Irak, sıcak ve nemli bir iklime sahip yabancı bir bölgeydi, Hindistan'ın verimli merkezî topraklarını etkili şekilde erişilmez kılan İran'ın doğusundaki uçsuz bucaksız geniş çöller ise cazibesi olmayan bir hedefti. Neredeyse her yerde görülen su kıtlığı ise bu bölgelere sefer yapmayı çok zor kılıyordu.⁷⁹

Ancak İranlıların genişlemeye ilişkin heveslerinde meydana gelen bu nisbî azalmanın Safevî elitlerinin yapısında ortaya çıkan değişikliklerle de bir ilgisi olabilir. Çünkü Safevî elitlerinin dikkati artık, savaş için ve savaşla yaşayan kana susamış Kızılbaş aşiretlerinden hem daha kent merkezli hem de etnik köken itibariyle İranlı olan Tacikler ile gulam denen zümreye ve bu zümrenin bir parçası olup esas yöneticiler olarak Kızılbaşların yerini alan özellikle de Ermenilere doğru kaymaktaydı. Bu gruplarca temsil edilen barış ve istikrarın sağladığı menfaatler, sarayın icra yetkisi üzerinde belirleyici bir rol üstlenmeye başlayan haremdeki kadınların ve harem ağalarının sergilediği tamamen barışçıl olan duygular tarafından da pekiştirildi. Bu yeni ruh hali kendini, çok özel bir an olan 1638-1639'da gösterdi. Bu tarih, Safevîlerin Mezopotamya'yı Osmanlılara terk ettikten sonra Kasr-ı Şirin barışını imzalayarak (Batı'daki komşularıyla) savaşmaktan gönüllü olarak vazgeçtikleri tarihti. Farsça kronikler, bu antlaşmanın arkasındaki itici kuvveti oluşturan barış ve maddî refah arzusunu gayet açık bir şekilde kaydetmektedirler.⁸⁰ Safevîlerin barışa yanaşmasının belli başlı amilleri kısmen stratejik öngörülerden ve

* Burada “*Emperyal Zorlanma*” olarak çevirdiğimiz “*Imperial Overstretch*” ifadesi; bir imparatorluğun haddinde fazla genişlemesi sebebiyle bir noktadan sonra askerî, iktisadî ya da siyasî açıdan zorlanmaya başlaması ve toprakları üzerindeki hâkimiyeti kaybetmesi anlamına gelmektedir (çev. notu).

⁷⁹ Susuzluk, ordular için her zaman en hayati problem olmuştur, Safevî dönemindeki sorunlar da farklı değildi, bkz. Pierre Briant, “L'eau du Grand Roi”, Lucio Milano (ed.), *Drinking in Ancient Societies: History and Culture in the Ancient Near East*, Padua (1994), s. 55.

⁸⁰ Mohammad-Yusuf Vâla Qazvini Esfahâni, *İrân dar zâman-e Şâh Safi va Şâh 'Abbâs-e dovvom (Khold-e barin)*, Mohammad-Rezâ Nasiri (ed.), Tehran (1380/2001), s. 531, 585; Abu'l Mafâkher Tafreshi, *Târikh-e Şâh Safi*, Mohsen Bahrâm-Nezhâd (ed.), Tehran, (1388/2009), s. 174.

Safevî ordusunun Osmanlı ordusunun dengi olmadığını idrak edilmesinden, kısmen de maliyetleri düşürmeye yönelik hesaplardan müteşekkildi. Safevîlerin, Kasr-ı Şirin Antlaşması'na ve ona eşlik eden “barış temettüsi”nün* getirdiği muhtemel kazançlara rağmen, mezkûr antlaşmayı imzaladıktan kısa bir süre sonra malî iflâsa sürüklenmiş olmaları ise dikkate şayandır. Aynı devirde ise vergilere en azından Osmanlı Devleti'nde de, (kısmen) daha bile ihtiraslı ve pahalı savaşlara girişmek amacıyla (tıpkı Richelieu ve Colbert'in yönetimi altındaki bir Batı Avrupa ülkesi olan Fransa'da olduğu üzere) çok miktarda ve çeşitli zamlar yapılmıştı. Buna rağmen ordu şayanı hayret bir şekilde, 1669-1670'de Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin üçte ikisini tüketti.⁸¹

Safevîler açısından barış halinin kaçınılmaz sonucu ise ordunun ihmal edilmesi oldu. Savaşmayan bir ordu muharebeye hazırlıklı olma ve nihayetinde de savaşabilme yeteneğini doğal olarak kaybeder. İran silahlı kuvvetlerinin 17. yüzyılın sonlarında içine düştüğü acıklı durumu belgeleyen mebzul miktarda kanıt sahibiz. Safevîler, askerlik hünerlerinin son gösterisinde, Kandahar'ı (nispeten zayıf olan) Babürlülere 1648 yılında istirdat etmeyi gene de başarabildiler. Bunun dışında, ciddi düşmanlarının bulunmaması onlara zaman kazandırdı; bu esnada kendilerini, ülkelerinin fizikî çevresinin lehlerine çalıştığına inandırıp avuttular. Tıpkı Ruslar gibi, stratejik bir toprak derinliğinin keyfini süren İranlılar, geniş çöllerin ve İran'ın merkezî topraklarını çevreleyen aşılması zor dağ silsilelerinin arkasında kendilerini güvende hissettiler. Bu durum aynı zamanda onların iç kesimlerdeki şehirleri surlarla hiç bir zaman tahkim etmemiş olmalarının da ana sebebidir.⁸²

D. İdeolojik Koşullar

Bu üç imparatorluk arasındaki en belirgin ve kuvvetli benzerlikler kendilerini bu konuda ortaya koymaktadır. Devlet ideolojisi olarak ilan edilip uygulamaya konan din, “Eski İnançlılar”ın zayıf (seküler) liderlik yüzünden kısmen baskın çıktığı muasır Rusya'da olduğu üzere, bu üç imparatorlukta da 17. yüzyıldan itibaren daha belirgin bir hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşhur Kadızadeli Hareketi, ulemadan Birgili Mehmed Efendi'nin (ö.1573) vaazlarına kadar gider.

* Burada “barış temettüsi” olarak çevirdiğimiz “Peace Dividend” ifadesi, bir ülkenin savunma harcamalarının barış zamanlarında ekonomi, eğitim veya diğer alanlara tahsis edilmesinden hâsıl olan ekonomik faydalara işaret ediyor (çev. notu).

⁸¹ Suraiya Faroqi, “Crisis and Change, 1590-1699”, Halil İnalçık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, Cambridge (1994), s. 541.

⁸² Polonyalı misyoner Krusinski, Osmanlıların 1638 tarihli Mezopotamya seferini örnek olarak verir. İranlılar, düşmanlarının İsfahan'a 15 günlük mesafeye kadar yaklaşmasına izin verdiler, ardından “Osmanlı ordusunun önündeki ve arkasındaki bütün su kaynaklarını kapattılar”, bunun sonucu olarak “[Osmanlı] ordusunun yaklaşık yarısı çölde susuzluktan öldü”, Judas Thaddeus Krusinski, *The History of the Late Revolutions of Persia*, c. 2, London (1733), s. 199. İran'ın surlarla tahkim edilmiş şehirlerden yoksun oluşu hakkında bkz, Rudi Matthee, “Unwalled Cities and Restless Nomads: Gunpowder and Artillery in Safavid Iran”, Charles Melville (ed.), *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London (1996), ss, 389-416, Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, London (2012), blm. 5.

Birgili, İslam'ın bidatlardan arınması gerektiği çağırısını dile getirmiş; bu çağırını sürdürmek için 17. yüzyılın başlarında Kadızade Mehmed Efendi'ye (ö.1635) ilham veren de Birgili olmuştur. Hareket, muhtelif aşamalardan geçtikten sonra kendini en açık şekilde başkentte izhar etti ve 1660'tan itibaren devlet politikaları üzerinde azami şekilde müessir oldu; zira bu tarih, İstanbul'da vuku bulan ve ortalığı enkaza çeviren yangının suçunun Yahudilere atıldığı ve akabinde şehrin merkezinden sürülüp çıkarılan Yahudilerin, çok sayıdaki sinagoglarının da ateşe verilmesine tanık oldukları tarihtir. Hareket ile yakın ilişkisi bulunan Sultan IV. Mehmed bu noktada eski "kadımsî" kıyafetlerini çıkarıp attı ve daha "mütedeyyin" biri oldu. Bu gelişmenin sonucu ise, gayrimüslimlerin ihtida etmelerini sağlamaya yönelik baskıların giderek artması oldu. 1696'da çıkarılan bir ferman ise örf ve âdet hukukunu ilga edip şariat hükümlerini uygulamaya koydu.⁸³

Dinî güçlerin 17. yüzyılın sonlarında daha fazla öne çıktıkları bir diğer husus ise, ordusunun Viyana'da 1683'te mağlup olmasını müteakip artık yerinden hiç kıpırdamayan bir hükümdara dönüşen IV. Mehmed'i bu kez de eleştirmeleridir. Osmanlı uleması, takıntı haline getirdiği avcılığı terk etmesini nasihat edip tahtında oturmaya ve Allah'ın emirlerine itaat etmeye davet ettikleri IV. Mehmed'in hayat tarzını artık alenen kınıyorlardı.⁸⁴ Kadızadeliler hareketi, padişahı ve tavırlarını eleştirmekle kalmıyor, onu ayrıca sınırlarda yaşanan askerî mağlubiyetlerden ve tarikatlarla iltisaklı olan siyasî yapının içinde bulunduğu iktisadî problemlerden de sorumlu tutuyordu. IV. Mehmed, her ne kadar yalnızca otoriter rejimine uygun düşen fikirleri hayata geçirirse de mutasavvıflarla yakın ilişkisini sürdürdü ve hayat tarzı ile ilgili bu türden sitelere de İstanbul'un kahvehanelerini kapatarak karşılık verdi.⁸⁵ Bu tür baskı problemlerinin imparatorluğun gayrimüslim sakinleri üzerinde neden olduğu menfi etkilere rağmen Kadızadeliler hareketi, bürokrasi ve ordu saflarındaki gayrimüslim kökenli çok sayıdaki personel üzerinde olumsuz bir etki yaratmış gibi görünmüyor.

Bu esnada Babürlü Devleti, modern dönem tarihçilerinin ona itibarını iade etmeye yönelik çabalarına rağmen, aslında müsamahasız biri olan Sultan Evrengzib tarafından yönetiliyordu ve onun uyguladığı politikalar cedlerinin uyguladığı politikalarından çok farklıydı. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, kamu düzenini sağlamakla görevli bir grup muhtesip, denetçi ve memuru işe alırken bu kişileri din adamlarının arasından seçti. Aynı zamanda, içki içmek ve dans etmek gibi İslam'ın ilkelerine mugayir pratikleri yasaklayan muhtelif fermanlar yayınlandı. 1668'de Hindu dinî festivallerini yasakladı, ayrıca müteakip yıl da muhtemelen Hindu tapınaklarında yanlış dinî inançların öğretildiğine dair söylentilere binaen, Hindu

⁸³ Baer, *a.g.e.*, 9. ve 11. bölümler; ayrıca bkz., Madeline C. Zilfi, "The kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 45/4 (1986), ss. 251-269; Simeon Evstatiev, *The Qadizadeli Movement and the Spread of Islamic Revivalism in the Seventeenth and Eighteenth-Century Ottoman Empire*, CAS Working Papers 5, Sofia (2013).

⁸⁴ Baer, *a.g.e.*, s. 233.

⁸⁵ Baer, *a.g.e.*, ss. 68, 70.

tapınaklarının yapımını ve onarımını menetti.⁸⁶ Onun ayrıca çok sayıda Hindu tapınağını yerle bir ettiği de kaydedilir. 1679'da gayrimüslimlerden cizye vergisini yeniden almaya başlamasını, gelirlerini artırma ihtiyacından ziyade, düşük bir oranda da olsa aslında dinî gayretkeşliğinin motive etmiş olması muhtemeldir, fakat Racpûtlar ve Maratalar arasında isyanlara yol açan bu uygulamanın etkisi yine de yıkıcı oldu.⁸⁷ Hindular bu uygulamalara karşı koydular. Evrengzib'in, Şîlikten şahsen hoşlanmadığı halde çok sayıda İran kökenli memuru işe aldığı, seleflerinin başlattığı Hindu tapınaklarına câgîrler tevcih edilme uygulamasını devam ettirdiği ve yabancı uyruklu Hindu mansabdârlarının yüzdesinin onun hükümdarlığı döneminde toplam mansabdâr sayısının üçte biri oranına ulaştığı ileri sürülmüştür. Hem katı bir kuralcılığın bulunmadığını hem de belli bir esneklik ölçüsüne sahip olduğunu gösteren pragmatizm ilkesi, onun 1705'de Dekken'de cizye toplanmasını tecil etmek için aldığı kararda kendini göstermektedir. Bu karar, görünüşe göre “*bölgedeki savaş ve katliğin yol açtığı sıkıntılar yüzünden*” alınmıştı; ama aslında büyük ihtimalle Maratalar'ı yatıştırma amacına matuftu.⁸⁸ Cihândâr Şah ise (s.1712-1713), Evrengzib'in nassçı politikalarını terk etti. Cizyeyi, başvekili Zülfikâr Han'ın yardımı ile tamamen ilga edip Maratalar'ın yanısıra, Racpûtlar'a da bazı tavizler verdi.⁸⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Safevî İrani'nin son dönemlerinde de hanedanın meşruiyetinde aşikâr bir zayıflama gözlenir. Uhrevî bir atmosfer şahları kuşatmaya devam etti, fakat hükümdarların sefiş hayat tarzlarından duyulan hoşnutsuzluk ulema sınıfının bazı mensuplarının homurdanmalarına sebep oldu. Ulema, şahlığın elzem olduğunu kabul etmekle birlikte; şahların hem örnek bir kişiliği hem de eşsiz hikmetlere sahip bir din adamlığını temsil eden bir “*müctehid*”in vekilinden daha fazla bir şey olmaması gerektiğini söylüyordu.⁹⁰ Bu tür eleştiriler, son iki Safevî şahının hükümdarlığında daha da yaygınlık kazandı. 1666 ve 1694'teki taht değişiklikleri barışçıl bir şekilde gerçekleşti, fakat şahların hal ve hareketlerine ilişkin yaygın eleştiriler gittikçe arttı ve durum öyle bir noktaya vardı ki yumuşak başlı ve zevk düşkünü Şah Sultan Hüseyin dahi, değil sadece yerini kardeşine terk etmesi çağrılarıyla bir darbe girişimiyle bile karşı karşıya kaldı.⁹¹

⁸⁶ Richard M. Eaton, “Temple Desecration and Indo-Muslim States”, David Gilmartin, Bruce B. Lawrence (eds.), *Beyond Turk and Hindu: Rethinking Religious Identities in Islamicate South India*, Gainesville, Florida (2000), ss. 265-266. Eaton; “Evrengzib'in, imparatorluk topraklarındaki tapınaklara saygı gösteren politikalarının genellikle onun selefleri tarafından da uygulandığı” sonucuna varır, s. 266.

⁸⁷ Satish Chandra, “Jizya and the State of India during the Seventeenth Century”, Satish Chandra, *Essays on Medieval Indian History*, New Delhi (2003), ss. 305-324; Kruijtzter, a.g.e., ss. 198-199.

⁸⁸ Chandra, a.g.m., s. 323.

⁸⁹ Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court*, ss. 124-125.

⁹⁰ Chardin, *Voyages*, c. 5, ss. 215-216; Rudi Matthee, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*, Princeton (2005), ss. 89-90.

⁹¹ Matthee, *Persia in Crisis*, ss. 199-201.

Safevîlerin son dönemi özellikle nassçı dinî güçlerin zuhuru açısından dikkat çeker. Bunun örneğini, Şah Sultan Hüseyin'in hükümdarlığı döneminde İsfahan Şeyhülislam'ı olup döneminin önde gelen din adamlarından biri ve ayrıca 110 ciltlik *Biharü'l-envar* isimli eserin de müellifi olan Muhammed Bâkır Meclisî'nin (ö.1699) sert nasscılığında görüyoruz. Ödlek, eşlerine çok düşkün ve ayrıca fazlasıyla mütedeyyin biri olan Şah Sultan Hüseyin'in, harem ağalarının yanı sıra ayrıca, hayatı boyunca devlet işleri üzerinde güçlü bir nüfuza sahip olan Meclisî'nin de etkisi altında hükümdarlık yapmış olduğu söylenir.⁹² Tıpkı Babürlü Hindistanı'nda Evrengzib'in yaptığı gibi, Şah Sultan Hüseyin de Meclisî'nin talebi üzerine, İslam'ın mutaassıp tefsirlerinde içki içmek ve kumar oynamaktan mahremsiz kadınların ortalıkta dolaşmalarına kadar İslam'a mugayir kabul edilen amelleri meneden bir dizi ferman yayınladı.⁹³ Dinin zâhiren uygulanmasına odaklanan ulemanın ve memurların artan nüfuzu ne Babürlülerde gayrimüslimlerin ne de Safevîlerde gayr-i Şiî unsurların devlet kademelerinde görev yapmasını engelledi. Gerçekten de, Şah Sultan Hüseyin'in hükümdarlığı esnasında en uzun süre veziriazamlık yapmış kişi olan Feth Ali Han Dağıstanî (-ki 1715-1720 yılları arasında görev yapmıştı) bir Sünnî olduğunu ilan etmişti ve kendisi, ateşli şekilde Sünnî olan Dağıstan bölgesinin kabilelerinden birine mensuptu. Yine de bu yeni dinî yönelim, özellikle dinen desteklenen çıkar ve iddialara sahip olup şeri'at merkezli düşünen güçlerin var olabildikleri bir atmosfer yarattığı andan itibaren yönetim çevrelerinde giderek derinleşen bir ihtilafa da sebep oldu. Bahsi geçen dinî güçler ise artık, bu güçler ile arasına mesafe koyabilen ve bunu yapmaya da istekli olan "*sekiüler*" ve pragmatik bir şahın "*gündem*"i tarafından dengelenmiyordu.

Son Safevîlerin; Şah I. İsmail, Şah I. Tahmasb ve Şah I. Abbas gibi ilk dönem hükümdarlarının saltanatlarında görülen fakat süreklilik arz etmeyen taassuptan daha farklı bir dinî emperyalizm politikası yürürlüğe koymuş oldukları söylenebilir. Bu taassup, ilk dönemlerdeki kıyasla daha sistemli ve kapsamlı olduğu için aynı zamanda daha da insicamlıydı ve bahsi geçen taassup, Osmanlı örneğinde olduğu gibi güçlü bir tasavvuf karşıtı unsur da içeriyordu. Bu yeni yönelimin, (ülkenin Ermeniler, Yahudiler, Zerdüşter ve Sünnî sakinleri gibi) bütün ekalliyetleri açısından yüksek vergiler ve giderek artan tacizler şeklinde yansımaları oldu. Bu gelişme, İran dışında kaynakları ve bağlantıları mevcut yegâne "*azınlık*" olan özellikle Ermenileri, gittikçe artan bir oranda Rusya'ya ve İtalya'ya sığınmaya icbar etti. Fakat bu durum kendini bilhassa Sünnî karşıtı propaganda ve politikalarda açığa vurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ömrünü, "*imparatorluğa başkaldıran sosyal grupların devlete katılmasını ve onunla işbirliği yapmasını*" sağlayan "*pragmatizm, esnekliğe ve pazarlık yapmasına*" borçlu olduğu söylenir.⁹⁴ Benzer araçlar

⁹² Abd-al-Hosayn Kâtunâbâdi, *Vaqâ'eh al-sennin va'l-a'vâm*, Mohammad Bâqer Behbudi (ed.), Tehran, (1352/1973), ss. 552, 556, 559.

⁹³ Mohammad Ebrahim b. Zayn al-Âbedin Nasiri, *Dastur-e shabriyârân*, Mohammad Nâder Nasiri Moqaddam (ed.), Tehran (1373/1994), ss. 35 ve dvm.

⁹⁴ Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire", *Journal of*

Safevîlerin de ülkelerinde kontrolü tesis etmelerine imkân tanıdı veya en azından imparatorluklarını dağılmaktan korumalarını sağladı. Şah I. Abbas'ın ve bir dereceye kadar da onun hemen ardından gelen halefleri Şah I. Safi ve Şah II. Abbas'ın, birbirinden farklı gruplara ve çıkarlara hükmetmelerini sağlayın iki unsur vardı: Ödül ile cezalandırmayı esneklikle birleştirmiş “*böl ve yönet*” stratejisine dayanan bir politika uygulamak ve hem yabancıları hem de dik başlı yerli unsurları tolere edip onlarla uzlaşmaya varma konusunda istekli olmak. Hanedanın son iki hükümdarı olan Şah Süleyman ve Şah Hüseyin ise bu feraseti ve dirayeti kaybettiler. Şah Süleyman zalim ve dengesizdi; Şah Hüseyin ise yumuşak başlı ve kolay kandırılabilir biriydi. Bu her iki şah da narsist ve içine kapanık şahsiyetler olup Kızılbaş ile gulam birliklerinin, harem ağaları ile gulamların ve ayrıca büyük tutkulara, devasa egolara ve hırslara sahip olan muhtelif memurların arasında sık sık görülen mücadeleleri ve hizipçiliği yatıştırmak isterlerken kendilerini ise bu mücadelelerin ve hizipçiliğin dışında tutamadılar.⁹⁵ Kendini bürokrasi ve ordu kademelerinde sık sık ihtilaflara yol açma şeklinde gösteren bu hizipçilik ve onun yıpratıcı etkileri, bahsi geçen iki şahın gözetimi altında bir salgın halini aldı. On yedinci yüzyılın sonlarında devletin benimsediği tavizsiz dinî tutum ise gittikçe artan bölünmeleri şiddetlendirmekten başka bir işe yaramadı; bu tutum ayrıca merkezi, hem periferi ile hem de çoğunluğu Sünnî olan özellikle periferideki aşiretlerle karşı karşıya getirdi. Nasıl Rusya'daki Nikonian Hizbi ve dinî uzlaşmazlığı 1670'lerde Sten'ka Razin'in önderlik ettiği Kazak ayaklanmasına katkı yaptıysa, tıpkı onun gibi, Şiîliğin Safevî saray çevrelerinde baskın çıkan dogmatik biçimleri de sınır aşiretlerini Safevî yönetimine karşı, bu aşiretlerin sakinleri arasında isyanlara sebep olacak derecede düşman etti.⁹⁶

Bu gelişmelerin sonucu ise, çoğunluğu Sünnî sakinlerden müteşekkil olup savunması da zayıf olan Safevî sınır bölgelerindeki bağıllık ve sadakatin ölümcül şekilde zayıflaması oldu. Sadakat, özellikle hudut bölgelerinde nadir bulunan türden bir hasletti, ayrıca imparatorluk bu sadakati; uzlaşarak, haraç antlaşmaları yaparak ve sınırlardaki aşiretlere çekirdek kurumlarda iktisadî veya siyasî bazı menfaatler temin ederek, yani kelimenin tam anlamıyla söyleyecek olursak, aslında yalnızca satın alarak elde edebiliyordu. Yine de Safevîler eğer, Kafkaslardaki Lezgiler, Horasan'daki Özbekler, Belucistan ve Sistan'daki Beluçlar ve Afganlar gibi imparatorluğun sınırlarında meskûn aşiret sakinleri ile aralarındaki mevcut haraç antlaşmalarına saygı göstererek, onlarla imparatorlukları arasındaki uzlaşmayı sürdürmüş olsaydılar, devletlerini koruyabilirlerdi. Aslında bu periferideki halkların hepsinin zaten rüşvet verilerek elde edilmiş olabileceğine dair güçlü emareler mevcuttur. Lezgilerin 18. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın ovalarına doğru

Interdisciplinary History, 35/2 (2004), s. 228. Osmanlı'da siyaset oluşturmanın temel taşı olarak pragmatizmi sorgulayan yakın zamanda yayımlanmış bir makale için bkz., Murat Dağlı, “The Limits of Ottoman Pragmatism”, *History and Theory*, 52 (2013), ss. 194-213.

⁹⁵ Krusinski, *a.g.e.*, c. I, ss. 90-92, 106-108.

⁹⁶ Parker, *a.g.e.*, s. 180.

yaptıkları akınlar aslında Safevî şahına; vasal statülerini, kendilerini hilatler ile onurlandırmayı reddetmesinin sonuçlarını ve bu statü için kararlaştırılmış olan yıllık tahsisatın ödenmesini hatırlatmaya matuftu.⁹⁷ Beluçlar ise İsfahan'dan haraç olarak verilen bir maaş mukabilinde akınlarını dizginlediler, ta ki Safevîler ödeme yapmayı durduruncaya kadar. Afganlar da “*rüşvetle satın alınmay*” kabul ederek “*askerlerinin geri çekilmesinin sağlanmasına*” hazırıldılar. Bunun kabul edilmesi ise Safevîlerin; Afganların Kandahar bölgesi üzerindeki hâkimiyetini tasdik etmesi ve birliklerini geçindirebilsinler diye de onlara azımsanmayacak miktarda bir para ödemesi anlamına gelecekti. Bir imparatorluğu ayakta tutmak için gereken gelenekselleşmiş yöntemlere ve araçlara artık ayak uyduramayan İsfahan, Afganlıların bu teklifini reddetti.⁹⁸ Safevîlerin temel hatası ise bu siyaset şiarını, özellikle sınır bölgelerini hem malî bir öngörüsüzlük hem de “*dinî dışlama*” politikası yüzünden kendilerinden soğutarak ihmal etmeleriydi ve bu hatayı da bu bölge sakinlerinin sadakatlerine eksiksiz bir şekilde ve en çok ihtiyaç duydukları bir anda yapmışlardı.

Safevî Devleti'nin son günlerinde hayatta olup o günlere tanıklık eden şair Gilanlı Ali Muhammed Hazin Lahîcî, İsfahan'ın düşmesini ihmalkâr elitlere ve zaten bir yüzyıla yakın bir süredir savaş görmemiş ve mecalsiz bırakılmış olan ordunun 1720 yılı itibarıyla içinde bulunduğu duruma bağlamakta haklıydı.⁹⁹ Beluç aşiret mensuplarından müteşekkil birkaç küçük grubun taarruzları görünümünde başlayıp Afganların eşit ölçüde küçük olan müfrezelerinin hücumları şeklini alan saldırı gerçekleştiğinde, hem askerî açıdan zayıf hem politik açıdan dağınık bir halde bulunan ve aşiretlerin böyle bir askerî yürüyüşe geçmesini de beklemeyen Safevîler, bu saldırı karşısında çok az direndiler ve sonunda da dağıldılar.

Sonuç

Safevîlerin 1722'de düşüşünden sonra bile hanedanlığın isminin sahip olduğu ihtiram ve meşrulaştırma kudreti yarım yüzyıl hatta daha fazla bir süre boyunca İran coğrafyasında yankılanmaya devam etti.¹⁰⁰ Dahası Safevî İran'ı, politik olduğu kadar kültürel açıdan da muhtelif müşahhas ve mücerret şekillerde bugün halen yaşıyor. Şah I. İsmail tarafından ülkenin resmî inancı olarak ilan edilen On iki İmam Şiîliği İran'ın devlet dini olarak varlığını sürdürüyor; Safevîlerin fethettiği toprakların büyük kısmı modern İran'ın halen bir parçası durumunda; İran Platosu'nda varlığını devam ettiren dil çeşitliliğine rağmen Farsça, ülkenin yöneticilerinin, din adamlarının ve netice itibarıyla nüfusunun büyük çoğunluğunun tartışmasız bir şekilde ortak lisanı oldu; ayrıca birçok İranlı için Safevî hükümlerliği hâlâ, vatanlarının gururlu ve bağımsız bir ülke olarak geliştirdiği son dönemi de temsil

⁹⁷ Ahmad Dourry Efendy, *a.g.e.*, ss. 41-42.

⁹⁸ Krusinski, *a.g.e.*, c. 2, s. 209.

⁹⁹ Ali-Mohammad Hazin Lâhijî, “Vâqe'ât-e Irân va Hend”, Ali-Mohammad Hazin Lâhijî, *Rasâ'el-e Hazîn Lâhijî*, Ali Awjâbî (ed. et al.), Tehran (1377/1998), s. 190.

¹⁰⁰ John Perry, “The Last Safavids”, *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 9 (1971), ss. 59-71.

ediyor. “İran şuur imparatorluğu”nun birer parçası olarak varlığını sürdürmüş olan tüm bu unsurlara rağmen Safevîlerin yönettiği devlet yine de yıkıldı; bu nedenden ötürü, Safevîlerin uzun soluklu sanatsal ihtişamları veya kesintisiz dinî canlılıkları hakkındaki hiçbir izah Safevî Devleti’nin niçin yıkıldığını açıklayan bir analizin yerini tutamaz.

Bu makale Safevî İrani, Osmanlı İmparatorluğu ve Babürlü Devleti’ni; devlet idaresi, askerî organizasyon, vergi tahsilatı ve ticaret politikası gibi müşterek konuları merkeze alan mukayeseli bir analize tabi tutarken bu analizi ise farazî ve müşterek bir birimle ölçülebilme esası üzerine inşa etti. Makalenin amacı, bu devletlerin bazı muhayyel ve ideal durumlardan uzaklaştıklarını kanıtlamak olmayıp onların siyasî yönetim yapılarının, ekonomik araçlarının ve askerî mukavemetlerinin 17. yüzyıl boyunca tartışma götürmez şekildeki zayıflamasını tavzih eden bir çerçeve inşa etmektir. Makale; acımasız bir doğal çevrenin, özü itibarıyla fakir bir kaynak tabanının, ordunun ihmal edilmesinin ve ideolojik müsamahasızlığın iç içe geçmiş bir terkinin Safevî Devleti’nin 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarındaki ölümcül zayıflamasının sebebinin oluşturduğunu kanıtlamaya çalıştı.

Hem merkezî topraklarında bile kahir ekseriyeti aşiretlerden oluşan seyrek bir nüfusa sahip olması hem de tabii olarak mustarip bulunduğu kaynak kıtlığı gibi faktörler, Safevî İrani’ni her iki komşusundan da çok daha fazla zayıf kıldı. Bu hususiyetler Safevî Devleti’nin merkezileşme kapasitesini, Osmanlılar ve Babürlülerinkine kıyasla çok daha fazla sınırlayarak ciddi bir şekilde engelledi. İran’ın, acıklı bir cari sikke darlığına yol açan kolay işletilebilir altın veya gümüş gibi kıymetli metal yataklarından yoksun oluşu bu zayıflığı arttırdı. Bu durum ise, çözümü kolay olmayan yaygın bir problemdi. Benzer bütçe açıkları ile karşı karşıya kalan Osmanlılar ve Babürlüler gibi Safevîler de bu problemlerin üstesinden gelmek için çok yönlü tedbirlere başvurdular. Safevîler, altın/gümüş külçelerin ve sikkelerin ihracını yasaklamaya veya vergilendirmeye çalıştılar; sikkelerin veznini bozarak veya değerli maden miktarını düşürerek para tağşişi yoluna başvurdular. Yine de köklü reformlar yapılmadan alınan bu gibi tedbirler; ticareti sekteye uğratarak, karışıklık yaratarak ve tüccarlar ile üreticiler arasında hileye başvurmayı özendirerek problemleri daha da ağırlaştırdı. Safevîler ayrıca, merkezî hazineye gelen varidat akışını artırmak ümidiyle ülkenin geniş alanlarını hâssa topraklarına çevirdiler. Lakin hâssa topraklarının miktarının azamî seviyeye çıkarılmasının yol açtığı neticeler; devletin kısa vadede gelir temin etmesini sağlarken uzun vadede ise malî zararına sebep olan tağşiş meselesinin yol açtığı neticeler ile benzerlik göstermiştir.

Safevîlerin Osmanlılara karşı yaptıkları sürekli tekrarlanan savaşlar ise İran’ın yalnızca fakirliğini artırdı. Harcamaları kısma ihtiyacının 1639’da İstanbul ile barış yapma kararı alınmasında bir amil olduğu hususunda hiç şüphe yoktur. Bu karar ise, “barış temettüti” ile sonuçlanmalıydı. Fakat tasarruf edilen para her zaman verimli bir şekilde kullanılmadı; aslında paranın büyük kısmı hanedanın ihtişamı için çarçur edildi veya şahların ve elitlerin hazinelerinde toplandı. Bu sırada, ortaya çıkan istikrarın beklenmeyen sonuçlarından biri ise ordunun savaş yeteneğindeki azalma

oldu. Safevîler, kısa bir süreliğine hiçbir askerî gücün yürüyüş rotası üzerinde bulunmadığı için İran Platosu'nu çevreleyen çöllerin ve sıradağların ardında kendilerini güvende hissettiler. Bu sebepten ötürü pek dikkat çekmeyen askerî zayıflıkları, 18. yüzyılın başlarında ilk gerçek askerî meydan okuma ufukta belirdiğinde tamamen ortaya çıktı.

Ordunun ihmal edilme süreci, şahların hareketli ve cengâver bir şah figüründen sarayından çıkmayan ve harem ağalarının yağcılıkları ile ulemanın ikazlarına açık hiç mesabesindeki bir hükümdar figürüne dönüşmesi süreci ile ele ele yürüdü ve bu vetire meşum bir fasit daire içinde cereyan etti. Babürlülerin aksine Safevîler, sultanın evlatlarının taht için giriştikleri rekabeti ve dolayısıyla bir hükümdarın iktidarı sıradakine devretmesini belirleyen ve genellikle her iki taraf için de ölümcül ve kanlı bir hal alan mücadeleleri sınırlamayı başardılar. Bu başarı, Safevî hükümdarlarını kuşatmaya devam eden uhrevî atmosfere ilaveten huzurlu taht değişikliklerini temin etti ve genel istikrara da katkıda bulundu. Fakat bunun bedeli, gerçek manada vekili bulunmayan en çalışkan vezir-i azamlar için bile zayıf bir icra kuvveti oldu. Siyasî yapının yegane egemen gücünün iktidar alanından bu şekilde geri çekilmesi ise; farklı amaçlar uğrunda çaba gösteren, birbirlerinin kuyusunu kazmaya kararlı, zaten kıt olan kaynakların ihmal edilmiş ve tükenmiş bir orduya akışını engelleyen ve herhangi bir generalin savaş alanlarında başarı elde edip masrafını kendilerinin karşıladığı bir prestij ve iktidarı elde etmesine tanık olma konusunda ise gönülsüz olan yönetici elitler, gulamlar, kadınlar ve harem ağalarının saflarındaki hizipçi güçlerin zincirlerinden boşanmasına yol açtı.

Zâhirî sofuluğa yapılan ve gitgide artan bir vurgunun yanı sıra askerî ihtiyat kaybı ve idarî yönetimdeki nezaret yokluğu, Sünnîlerin hâkim olduğu sınırlardaki aşiretlerin Safevî hükümdarlığına düşmanlık duyması ile birleşti. “*Fetbedilmiş*” olmakla birlikte hiçbir zaman imparatorluğun idaresine dâhil olmamış İran'ın özellikle Doğu yarısının uçsuz bucaksız arazisi ve terk edilmişliği göz önüne alındığında, eğer Safevîler bu topraklarda, bu gerçeğe rağmen, aşiretleri yerleşik düzene geçirerek onları kontrol etmeye çalışan Osmanlı tarzı bir politika izlemeye kalkışsaydılar, böyle bir politikayı uygulamak kesinlikle imkânsız olurdu. Yine de Safevîler, eğer imparatorluklarının sınırlarında meskûn aşiret sakinleri ile aralarındaki mevcut haraç antlaşmalarına saygı göstererek, onlarla imparatorlukları arasındaki uzlaşmayı sürdürmüş olsaydılar devletlerini koruyabilirdi. Her zaman paranın cazibesi ile misilleme korkusunun bileşimine dayanmış olan sadakatın ince bağları bu yüzden koptu. İçeride kan kaybeden ve elitler arasındaki mücadele yüzünden de tükenmiş bir halde bulunan İran, Christopher Alan Bayly'nin “*18. yüzyıl aşiret hücumları*”nın ilki olarak tanımladığı duruma yenik düştü ve “*oldukça savunmasız*” durumdaki başkente ulaşmadan önce, ülkenin merkezî topraklarına doğru yürüyen küçük bir kabile savaşçıları güruhunun Batı istikametinde başlattığı bu sefere hemen hemen hiç karşı koyan olmadı. Bu sırada başkent İsfahan'ın “*çevresini ise, kerpiçten inşa edilmiş ve birçok yeri de yıkık vaziyette bulunan yalnızca zayıf bir*

*sur kuşatıyordu*¹⁰¹ Kısmen benzer güçlerin baskısı altında olan Babürlü Hindistanı da aslında çok geçmeden Safevîler'in akıbetini paylaşacaktı; fakat Babürlüler, Afganlıların İran'a hücumundan sonraki diğer bir kabile saldırısını oluşturan Nadir Şah'ın Hindistan'ı işgalinin imparatorluklarına ölümcül bir darbe indirmesine rağmen, varlıklarını bir şekilde ve 1857 yılına kadar yine de sürdürdüler. Osmanlılar da 17. yüzyıldan siyasi, malî ve askerî açıdan ciddi şekilde zayıflamış bir halde çıktılar; fakat yine de sebat edip savaşmayı sürdürdüler. Bunu ise merkez ile periferinin menfaatleri ve nüfuzu arasında kurulan daha randımanlı bir denge; yerini koruyan, zorunlu askerliğe geçmiş, tetikte ve iyi donanımlı bir ordu ve zayıf padişahların bıraktığı yerden bayrağı devralıp fasıllı bir şekilde göreve gelen işinin ehli bir dizi vezir-i azamın sayesinde gerçekleştirdiler.

Kaynaklar

- A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, 2 cilt, Herbert Chick (ed. ve çev.), (eserin sayfaları bir tek cilt gibi numaralandırılmıştır), London (1939), yeni edisyon (2012).
- Abd-al-Hosayn Kātunābādī, *Vaqā'eb al-sennin va'l-a'vām*, Mohammad Bāqer Behbudi (ed.), Tehran, (1352/1973).
- Abou-El-Haj, Rifaat Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse (1991; yeni baskı 2005).
- Abu'l Mafākher Tafreshi, *Tārikh-e Shāh Safī*, Mohsen Bahrām-Nezhād (ed.), Tehran, 1388/2009.
- Ahmad Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Portbe Otomane auprès du roy de Perse*, M. de Fiennes (çev.), L. Langlès (ed.), Paris (1810).
- Aksan, Virginia, "War and Peace", Suraiya Faroqhi (ed.), *Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 81-117.
- Alam, Muzaffar, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab 1707- 1748*, Delhi (1986).
- Ali, M. Athar, "Recent Theories of Eighteenth-Century India", *Indian Historical Review*, 13 (1986), ss. 102-110.
- Ali-Mohammad Hazin Lāhijī, "Vāqē'āt-e Irān va Hend", Ali-Mohammad Hazin Lāhijī, *Rasā'el-e Hazin Lāhijī*, Ali Awjābi (ed. et al.), Tehran (1377/1998).
- Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Berkeley (2009).
- Bang, Peter F., Christopher A. Bayly, "Introduction", *Tributary Empires in Global History*, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), New York (2011), ss. 1-17.
- Barkey, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge (2008).

¹⁰¹ John Bell, *Travels to St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, c.I, Glasgow, (1763), s. 121. Kabilelerin askerî saldırıları için bkz, Christopher Alan Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, London (1989), ss. 38 ve müteakip sayfalar.

- Bayly, Christopher Alan, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, London (1989).
- , *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion 1770-1870*, Cambridge (1983).
- Bell, John, *Travels to St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*, 2 cilt, Glasgow, (1763).
- Ben-Dor Benite, Zvi, “Modernity: The Sphinx and the Historian”, *American Historical Review*, 116 (June 2011), ss. 638-652.
- Bhagrava, Meena, “Introduction”, Meena Bhagrava (ed.), *The Decline of the Mughal Empire*, Delhi (2014), ss. IX-LVI.
- Binning, Robert Blair M., *A Journey of Two Years' Travel in Persia*, 4 cilt, London (1857).
- Blake, Stephen P., “The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals”, *Journal of Asian Studies* 39 (1979), ss. 77-94.
- , “Returning the Household to the Patrimonial-Bureaucratic Empire: Gender, Succession, and Ritual in the Mughal, Safavid and Ottoman Empires”, Peter Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, New York (2011), ss. 214-226.
- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt (eserin sayfaları tek cilt gibi numaralandırılmıştır), Berkeley (1972).
- Briant, Pierre, “L'eau du Grand Roi”, Lucio Milano (ed.), *Drinking in Ancient Societies: History and Culture in the Ancient Near East*, Padua (1994), ss. 45-65.
- Bushev, P. P., *Posol'stvo Artemiia Volynskogo v Iran v 1715-1718 gg.*, Moscow (1978).
- Chandra, Satish, “Jizya and the State of India during the Seventeenth Century”, Satish Chandra, *Essays on Medieval Indian History*, New Delhi (2003), ss. 305-324.
- , *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, Delhi (1959; yeni basım, 2002).
- Chardin, Jean, *Travels in Persia 1663-1677*, (yeni baskı) Mineola, NY (1988).
- , *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Louis Langlès, 10 cilt, Paris (1810-1811).
- Christensen, Peter, *The Decline of Iranshabr. Irrigation and Environment in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500*, Copenhagen (1993).
- Dağlı, Murat, “The Limits of Ottoman Pragmatism”, *History and Theory*, 52 (2013), ss. 194-213.
- Dale, Stephen F., *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*, Cambridge (2010).
- Darling, Linda T., “Public Finance: The Role of the Ottoman Centre”, Suraiya Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 118-131.
- De la Maze, Jean Baptiste, “Journal du voyage du Père de la Maze, de Chamakié à Ispahan, par la province du Guilan,” Anon. [Père Fleuriau] (ed.), *Lettres édifiantes et curieuses IV*, Toulouse (1811), ss. 43-90.
- Demandt, Alexander, *Der Fall Rom: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, Munich (1984) (yeni basım 2014).
- Eaton, Richard M., “Temple Desecration and Indo-Muslim States”, David Gilmartin, Bruce B. Lawrence (eds.), *Beyond Turk and Hindu: Rethinking Religious Identities in Islamicate South India*, Gainesville, Florida (2000), ss. 246-281.

- Erikson, Emily, *Between Monopoly and Free Trade: The East India Company, 1600-1757*, Princeton (2014).
- Evstatiev, Simeon, *The Qadizadeli Movement and the Spread of Islamic Revivalism in the Seventeenth and Eighteenth-Century Ottoman Empire*, CAS Working Papers 5, Sofia (2013).
- Faroqhi, Suraiya, "Crisis and Change, 1590-1699", Halil Inalcik, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, Cambridge, 1994, ss. 411- 636.
- Fragner, Bert G., *Die Persophonie, Regionalität, Identität und Sprachkontakt in der Geschichte Asiens*, Berlin (1999).
- Gellner, Ernest, *Muslim Society*, Cambridge (1983).
- Greene, Molly, "The Ottoman Experience", *Daedalus* 134/2 (Spring 2005), ss. 88-99.
- Hellie, Richard, "The Structure of Russian Imperial History", *History and Theory*, 44 (2005), ss. 88-112.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, *The Venture of Islam III: The Gunpowder Empires and Modern Times*, Chicago (1974).
- Howard, Douglas A., "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the 16th and 17th Centuries", *Journal of Asian History*, 22 (1988), ss. 52-77.
- Imber, Colin, "Frozen Legitimacy", Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden (2005), ss. 99-107.
- Kafadar, Cemal, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998), ss. 30-75.
- Karateke, Hakan T., "The Tranquility and Repose of the Sultan", Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon ve New York (2010), ss. 116-129.
- Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees*, Seattle ve London (2009).
- Khoury, Dina Rizk, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-holders: An Analysis of the Historiography", Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 135-156.
- Kołodziejczyk, Dariusz, "Khan, Caliph, Tsar and Imperator: The Multiple Identities of the Ottoman Sultan", Peter Fibiger Bang, Dariusz Kołodziejczyk (eds.), *Universal Empire: A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, Cambridge (2012), ss. 175-193.
- Kruijtzter, Gijs, *Xenophobia in Seventeenth-Century India*, Leiden (2009).
- Krusinski, Judas Thaddeus, *The History of the Late Revolutions of Persia*, 2 cilt, London (1733).
- Levi, Scott Cameron, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900*, Leiden (2002).
- Lewis, Bernard, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, 1 (1962), ss. 71-87.
- Lieven, Dominic, *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*, London (2000).
- Lockhart, Laurence, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London (1938).
- Marshall, Peter J., "Economic and Political Expansion: The Case of Awadh", *Modern Asian Studies*, 9/4 (1975), ss. 465-482.

- Masters, Bruce, "Semi-autonomous Forces in the Arab Provinces", Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 186-206.
- Matthee, Rudi, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, London (2012).
- _____, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*, Princeton (2005).
- _____, *Silk for silver, 1600-1730*, Cambridge (1999).
- _____, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Gunpowder and Artillery in Safavid Iran", Charles Melville (ed.), *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London (1996), ss. 389-416.
- _____, "Was Safavid Iran an Empire?", *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 53 (2010), ss. 233-265.
- Matthee, Rudi, Willem Floor, Patrick Clawson, *The Monetary History of Iran, 1500-1925*, London (2013).
- Mitchell, Colin P., "Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turko-Iranian Politics", Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, Abingdon ve New York (2011), ss. 33-58.
- Mohammad-Bāqer Sabzavāri, *Rawzat al-anwār-e 'abbāsi (Dar akhlāq va shiva-ye keshvardari)*, Esmā'il Changizi Ardahāni (ed.), Tehran (1377/1998).
- Mohammad Ebrahim b. Zayn al-'Ābedin Nasiri, *Dastur-e shabryārān*, Mohammad Nāder Nasiri Moqaddam (ed.), Tehran (1373/1994).
- Mohammad-Yusof Nāji, *Resāla dar pādeshabī-ye Safavi*, Rasul Ja'fariyān, Fereshta Kushki, (ed.) Tehran (1387/2008).
- Mohammad-Yusof Vāla Qazvini Esfahāni, *Iran dar zamān-e Shāh Safi va Shāh 'Abbās-e dovom (Khold-e barin)*, Mohammad-Rezā Nasiri (ed.), Tehran, 1380/2001.
- Murphey, Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Principal Household, 1400-1800*, London (2008).
- Neumann, Christoph K., "Political and Diplomatic Developments", Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, c. III, Cambridge (2006), ss. 44-64.
- Pamuk, Şevket, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire", *Journal of Interdisciplinary History*, 35/2 (2004), ss. 225-247.
- _____, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (2000).
- Parker, Geoffrey, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven ve London (2013).
- Pearson, Michael N., "Shivaji and the Decline of the Mughal Empire", *Journal of Asian Studies*, 35 (1976), ss. 221-235.
- Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford (1993).
- Perry, John, "The Last Safavids", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 9 (1971), ss. 59-71.
- Purchas, Samuel (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrims*, 20 cilt, Glasgow (1905).
- Quataert, Donald, "Ottoman History Writing and Changing Attitudes towards the Notion of 'Decline' ", *History Compass*, 1 (2003), ss. 1-9.

- Richards, John F., *The Mughal Empire*, Cambridge (1993).
- _____, “The Seventeenth-Century Crisis in South Asia”, *Modern Asian Studies*, 24/4 (1990), ss. 625-638.
- Robinson, Francis, “Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems”, *Journal of Islamic Studies* 8/2 (1997), ss. 151-184.
- Rowlands, Guy, *The Financial Decline of a Great Power. War, Influence, and Money in Louis XIV’s France*, Oxford (2012).
- Salahshur Khāssa Kamāni Mostafā Āghā, *Fathnāma-ye Iravān: Ravābet-e Irān va ‘Osmani dar āstāna-ye bar-oftādan-e Safaviyān 1132-1137 h.q.*, Mehmet Munir Aktepe (ed.), Nasr-Allāh Sālehi, Safiya Khadiv (terc.), Tehran (1394/2015).
- Sanson, F., *Voyage ou l’état présent du Royaume de Perse*, Paris (1694).
- Sarkar, Jadunath, *A Short History of Aurangzeb*, New Delhi (2009), yeni baskı (2011).
- Soudavar, Abolala, “The Early Safavids and Their Cultural Interactions with Surrounding States”, Nikki R. Keddie, Rudi Matthee (eds.), *Iran and the Surrounding World. Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle (2002), ss. 89-120.
- Streusand, Douglas E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids and Mughals*, Boulder, CO (2011).
- Subrahmanyam, Sanjay, “The Fate of Empires: Rethinking Mughals, Ottomans and Habsburgs”, Huri Islamoğlu, Peter Perdue (eds.), *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottomans Empire*, London, New York, ve New Delhi (2009), ss. 74-108.
- Sunderland, Willarda, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca (2004).
- Sykes, Ella Constance, *Through Persia on a Side-Saddle*, London (1898).
- Sykes, P. Molesworth, “A Fifth Journey in Persia”, *The Geographical Journal*, 28/5 (Nov. 1906), ss. 425-453.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge (2010).
- Tumanovich, Natali Nikolaevna, *Gerat v XVI-XVIII vekakh*, Moscow (1989).
- Van Santen, Hans W., *De Verenigde Oost-Indische Compagnie in Gujarat en Hindustan, 1620-1660*, Meppel (1980).
- Von Hammer-Purgstall, Joseph, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 cilt, Vienna ve Pest (1828).
- Weber, Max, *Economy and Society*, Guenther Roth, Claus Wittich (eds.), 2 cilt (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Berkeley (1978).
- White, Sam, “Ottomans in Early Modern Global History”, Review article of Karen Barkey, *Empire of Difference*; Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*; and Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, *Journal of Global History*, 6/2 (2011), ss. 345-349.
- Wink, André, “Post-Nomadic Empires: From the Mongols to the Mughals”, Peter F. Bang, Christopher A. Bayly (eds.), *Tributary Empires in Global History*, ss. 120-131.
- Wolf, Eric, *Europe and the People without History*, Berkeley (1984).
- Zilfi, Madeline C., “The kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul”, *Journal of Near Eastern Studies*, 45/4 (1986), ss. 251-269.